ديوان بلبل

مرتب، غلام محمد گرامي

پهريون 1969ع،ٻيو 1982ع

سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو

شڪريو

مرتب، ڊاڪٽر سيد اسدالله شاهه "بيخود" حسيني، اعزازي سيڪريٽري، سنڌي ادبي بورڊ جو شڪر گذار آهي، جنهن جي علمي مشورن هن تاليف کي فني ۽ علمي معيار تي پهچايو آهي.

--غ.م.گ.

ناشر طرفان ٻه اکر

”ديوان بلبل“ پڙهندڙن جي خدمت ۾ پيش ڪندي فخر محسوس ٿو ٿئي.

سنڌي شاعريءَ ۾، مختلف اصناف سخن تي، صدين کان طبع آزمائي ٿيندي رهي آهي، ۽ هر دؤر ۾، هر صنف ۾، ماهر لکندڙن جو ڪافي انداز موجود رهندو پئي آيو آهي. هزل گوئي، طنزنگاري ۽ هجويه شاعري، بهرحال سنڌ ۾ ايتري گهٽي ڪا نه ڪئي ويئي آهي، ۽ نه وري ڪي انهيءَ فن ۾ طبع آزمائي ڪرڻ وارا گهڻا شاعر ئي پيدا ٿيا آهن.

سنڌ جي ڪلاسيڪي شاعريءَ ۾ سنجيده ۽ متين شعراء ڪرام جي ڪلام ۾ ڪٿي ڪٿي چرچو گهٻو، اصلاح آميز طنز، يا ڪنهن شخص تي هجويه انداز ۾ جُلِهَ ۾ حملو برابر ملن ٿا -- ويندي گارين تائين به لفظ ڳولي لهي سگهيا. سگهڙن جي ڪلام ۾ البت اهڙين ڳالهين جي فراواني آهي.

عروضي شاعريءَ م، مزاحيه طرز نگارش جو باني مرحوم رئيس شمس الدين ”بلبل“ ئي هو. محمد هاشم ”مخلص“، نور محمد ”انور“ نظاماڻي ۽ ٻيا، ”بلبل“ جي ئي اسٽائل کان متاثر ٿيا.

”بلبل“ جي فن تي، هن ڪتاب جي مهاڳ ۾، ”ديوان بلبل“ جي مرتب ۽ سنڌ جي ڪيترن بزرگن ڪافي ڪجهه لکيو آهي. اميد ته پڙهندڙ ان مان حَظ حاصل ڪندا.

عنقريب ”بلبل“ جي ڪلام جي ٻيو مجموعو، پڙهندڙن جي اصلاح ۽ تفريح طبع خاطر شايع ڪيو ويندو.

حيدرآباد، سنڌ (ڊاڪٽر اسدالله شاهه حسيني)

23-مئي، 1969ع اعزازي سيڪريٽري

سنڌي ادبي بورڊ

ڏسي دلبر منهنجي ديوان کي، گلشن ۾ چيو:
بس رڳي هيءَ رهي، بلبل جي نشاني افسوس

رئيس شمس الدين "بلبل" مرحوم

مولانا غلام محمد رحه سوڍر
(ڏاڏا سائين)

مرحوم رئيس ضياءالدين "ضيا" ايس. بلبل

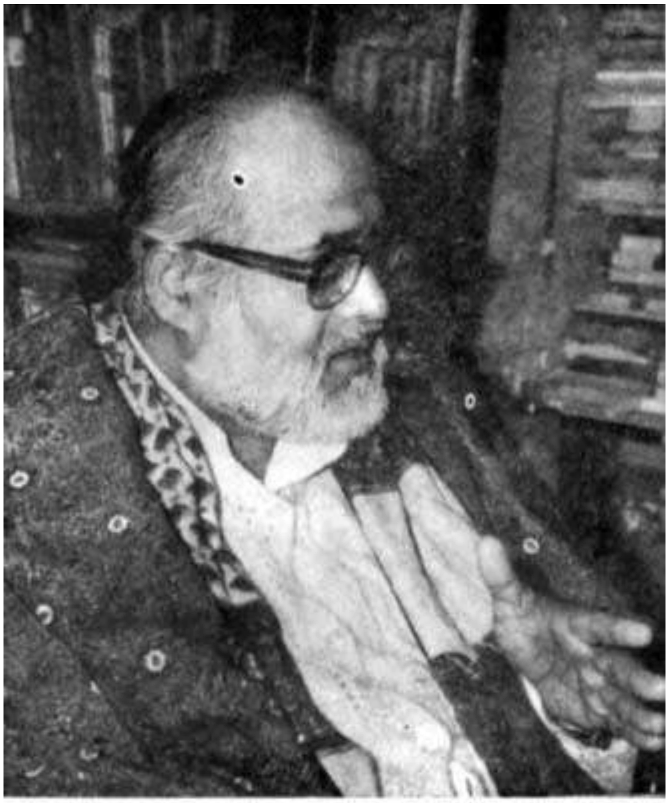

مولانا غلام محمد "گرامي"

مرتب جا ٻه لفظ

”بلبل“ مرحوم پنهنجي دؤر جو قادر الڪلام شاعر ۽ سخن سنج هو. سندس فن ۽ مقام ڪنهن به تعارف جا محتاج ڪين آهي.

”بلبل“ جي فن جي ڄاڻ ۽ سڃاڻ جي سلسلي ۾، سندن لائق فرزند ۽ جانشين، مرحوم رئيس ضياءالدين ايس. ”بلبل“ جنهن شرح ۽ بسط سان، مقدمي ۾ بحث ڪيو آهي، اهو ڪافي آهي. الولد سرالابيه.

بلبل جي سيرت ۽ فن جي تعارف تي هيٺيان مضمون، ڪتاب ۽ مقالا شايع ٿيا آهن.

شمس الدين بلبل، از محمد صديق ”مسافر“ : ادبي تحفو 31-1932ع، مسلم ادبي سو سائٽي حيدرآباد.

شمس الدين ”بلبل“، ازخانبهادر محمد صديق ميمڻ؛ سنڌي جي ادبي تاريخ جلد 2-حيدرآباد سنڌ 1951ع.

شمس الدين ”بلبل“ مولانا دين محمد وفائي: الوحيد جو سنڌ آزاد نمبر –1936ع.

بلبل هڪ مفڪر -حاجي محمود خادم مرحوم، لاڙڪاڻو 1952ع.

شمس الدين ”بلبل“، مرحوم حافظ ”بسمل“ تڪڙائي، 1949ع.

شمس الدين ”بلبل“، مرحوم ”واصف“ حيدآبادي، 1951ع.

”بلبل سنڌ“، ڊاڪٽر محمد ابراهيم صاحب ”خليل“، 1951ع.

شمس الدين ”بلبل“، احمد خان سيال، 1953ع

”بلبل“ پير حسام الدين شاهه راشدي، 1953ع.

”بلبل“، جي صحافت، مولائي شيدائي، 1965ع.

رئيس ”بلبل“، شاهه محمد صوفي، 1965ع.

”بلبل“ جا همعصر، حافظ محمد احسن، 1965ع.

”بلبل“ جو اصلاحي ڪردار، ڊاڪٽر ممتاز پنهور، 1965ع.

ظاهر آهي ته ملڪ جي مختلف محققن، بلبل جي فن ۽ شخصيت جي هر پهلوءَ تي لکيو آهي. هن وقت تائين اهڙي سعادت، تمام ٿورن شاعرن کي نصيب ٿي آهي.

ان سلسلي ۾، "بورڊ" پاران جڏهن "بلبل" جي نثر ۾ ڪيل تاليفات ۽ سندن شعر وشاعريءَ ڪي ترتيب ڏيڻ جو ڪم هٿ ۾ ڪنيم، ۽ مرحوم رئيس ضياالدين "ضياء" کان مليل قلمي مسودا مطالع ڪيم، تڏهن سڀ کان اول، "بلبل" جي فن تي هڪ جامع ۽ مفصل فني تنقيد ۽ تعارف تي هڪ مقالو لکيم، اهو مقالو ان سلسلي ۾، پراڻن خيالن ۽ روايتي ڳالهين کي نظر انداز ڪري، ناقدانہ ۽ محققانہ نموني ۾ لکيو ويو، اهو ايترو تہ پسنديده ۽ مقبول ٿيو، جو ان جي هڪ حصي کي جڏهن مهراڻ نمبر 3، 63ع ۾ شايع ڪيو ويو، تڏهن سنڌ جي اڪثر اديبن ۽ محققن ان جي تعريف ڪئي. اهو مطبوع حصو بہ "مهراڻ" جي 63 صفحن تي مشتمل رهيو، جو ڪتابي صورت ۾ اضافي ۽ مقدمي سان 200 صفحا ٿي سگهي ها. افسوس جو ان مقالي جو ٻيو ڀاڱو، جو بہ 200 صفحن تي مشتمل آهي، اهو ڪٿي بہ شايع نہ ٿي سگهيو آهي ۽ اڃا غير مطبوع آهي. لهذا، هن "ديوان بلبل" تي ڪنهن بہ طول طويل بحث ڪرڻ جي گنجائش نٿو سمجهان.

فقط ايترو عرض ڪندس تہ "ديوان بلبل" کي ترتيب ڏيندي، ڇپيل ۽ اڻڇپيل مسودن مان، "ديوان بلبل" جو جنوري 1891ع وارو ڇاپو، جو ليٿو ۾، ڪراچيءَ مان ڇپيل آهي، سو ٻين کان وري بہ چڱو نظر آيو. ان دؤر ۾ ڪاتبن، جنهن بيدرديءَ سان "ديوان بلبل" جي ڪتابت ڪئي آهي، اهو مطالع مان معلوم ٿئي ٿو. ساري "ديوان" ۾ چند شعر ملن ٿا جي درست آهن. باقي سڀ معائب ۽ اغلاط سان ڀريل آهن. ان طرح ٻيا ڇاپا، جن جا ڪاتب غير سنڌي آهن، تن تہ سارو ڪلام مسخ ڪري ڇڏيو آهي. اهو ئي سبب آهي جو "بلبل جي ديوان" کي پڙهڻ ۽ پرجهڻ ۾ هر ڪنهن کي دقت ٿي آهي، ۽ ان جو ذڪر "بلبل" جي سيني سوانح نگارن ڪيو آهي.

"ديوان بلبل" جي ان حيثيت جا پريشاني پيدا ڪئي هوندي، ان کي شعراء ڪرام چڱيءَ طرح سمجهي سگهن ٿا.

بهرحال، ساري ديوان کي نہ فقط غور سان مطالع ڪرڻو پيو، پر هر هڪ شعر جي صحت تي بہ ڌيان ڏيڻو پيو. آخرڪار، هن مختصر ديوان جي ترتيب ۽ صحت جو ڪم، جو هوند ٻن -ٽن هفتن ۾ ڪري سگهجي ها، تنهن سال کن ورتو. اصلاح ۽ صحت جي سلسلي ۾، "بلبل" جي ظريفانہ انداز، بيان جي پختگيءَ، خيال جي شوخيءَ گهڻي رهنمائي ڪئي. ڪلام جي سياق ۽ سباق کي نظر ۾ رکڻ سان ڪيترن مبهم ۽ مغلق شعرن جي اصلاح ۽ صحت، آسان نموني ۾ ڪري سگهيو آهيان.

لفظن جي صحّت جي بار ۾ اهو ظاهر ٿو ڪريان تہ ”بلبل“ جي دؤر جي سيني شاعرن، تحرفي، لفظن جي حرڪات ۽ سڪنات جي ادائگيءَ ۾ عام غلطيون ڪيون آهن جيئن صبر، شڪر، ختم، قبر، ڪرم، رحم، عقل، عشق، وغيره.

”بلبل“ جي ڪلام ۾ ان قسم جون ڪجهہ ٿوريون غلطيون نظر آيون، جي بہ گهڻي ڀاڱي ڪاتبن جي بيپرواهيءَ ڪري پيدا ٿيون آهن، تن کي درست ڪيو ويو آهي.

ان طرح ”بحر“ ۽ ”وزن“ جي صحت متعلق بہ اڳئين دؤر ۾، بي اعتنائي ڪئي وئي آهي. گهڻو ڪري، متشابہ بحرن ۾ ڪا بہ تميز ورا نہ رکي وئي آهي. ان قسم جا بہ چند مثال ”بلبل“ جي ديوان ۾ نظر آيا، جن کي حتي المقدور درست ڪيو ويو آهي.

مرحوم ”بلبل“ جا ڪيترا شعر، نهايت مغلق ۽ مبهم نظر آيا، جي غالب جي ڪن شعرن وانگر، مغلق، پيچيدہ ۽ وسيع الاطراف آهن. ۽ مختلف المعاني تي مشتمل آهن. اهڙن شعرن سان ڪا بہ هٿ چُراند ڪا نہ ڪيل آهي، ۽ اهي شعر فقط لفظي صحّت، ۽ عروضي حدن تائين اصلاح ڪيا ويا آهن. هونءَ بہ: ”المعنيٰ جي الشاعر“ چيو ويو آهي.

ٻيو تہ ”ديوان بلبل“ جي آخر ۾ آيل ”ڪريما نيچرل“ کي، ”ڪلام بلبل“ ۾ ”رحيما نيچرل“ ۽ ”پليگي ڪريما“، ۽ ٻئي ”متفرقہ ڪلام“ سان گڏ، جدا جلد ۾ آندو ويو آهي، باقي سارو مواد جيئن جو تيئن ڏنل آهي.

ناظرين ڪرام ”بلبل“ جي عبارت جي رنگيني، ادا جي نمڪيني، خيال جي شيريني، طنز ۽ مزاح جي چاشني خود محسوس ڪري داد ڏيندا. لهذا، مرتب پنهنجي پاران ڪنهن بہ طول طويل تشريح ۽ صنايع بدايع، اصطلاحات ۽ لوازمات شعري جي تفصيل کان احتراز ڪري، مرحوم ”بلبل“ جي خود نوشتہ ديباچي ۽ سندس واجب التعظيم فرزند ارجمند مرحوم رئيس ضياءالدين ايس. ”بلبل“ جي ”مقدمي“ کي ڪافي سمجهيو آهي.

اميد تہ فن ۽ ڪلام جا ناقد، هن لذيذ ۽ شيرين ڪلام مان حَظ ۽ سرور حاصل ڪندا، جنهن لاءِ مرحوم ”بلبل“ پاڻ پيشنگوئي ڪندي چيو آهي تہ اسان وٽ ”بلبل“ جي اها هڪ علمي نشاني آهي:

ڏسي، دلبر منهنجي ديوان کي گلشن ۾ چيو،
بس، رڳي هيءَ رهي، ”بلبل“ جي نشاني افسوس!

هن نسخي جي ترتيب ۽ صحت تي اطمينان جي اظهار جو ذڪر، مرحوم رئيس "ضيا" صاحب پنهنجي مقدمي ۾ پڻ ڪيو آهي ۽ مرتب ڏانهن لکيل خطن ۾ بہ تائيد ۽ تحسين فرمائي اٿس.

رب ڪريم، شال هن علمي محنت کي قبول ڪري ۽ "بلبل" ۽ "ضيا" ٻنهي جي روح کي تسڪين بخشي.

غلام محمد "گرامي"
حيدرآباد سنڌ

مقدمه

ديوان بلبل

مرحوم رئيس، ضياء الدين صاحب، ”ضيا“، ايس. بلبل، ميهڙ

سنڌ جي مشهور ۽اديب ۽ اهل قلم، شاعر شيرين بيان ۽ نڪته سنج و نڪته دان، مرحوم ”بلبل“ جا سنڌي ادب ۽ شعر و شاعريءَ جي خدمت ڪئي آهي، ان جو اعتراف، هر مڪتب فڪر جي پاران دل کولي ڪيو ويو آهي.

”بلبل“ مرحوم جو دور، 18 صدي جي پڇاڙيءَ ۽ 19 صديءَ جي اوائل جو دور آهي. پاڻ 1857ع ۾ پيدا ٿيا 1919ع ۾ وفات ڪيائون. اهو دور سياسي ۽ سماجي خيال کان مسلمان قوم جي حيات نو ۽ جدوجهد جي سلسلي ۾ نازڪ ۽ تاريخي دور هو. مرحوم بلبل، پنهنجي قلم سان ان دور ۾ جنهن جدت آفرين ۽ ندرت آميز اسلوب ۽ پيرايه بيان ۾ نڪته سنجي ڪئي آهي، اها هڪ تاريخي خدمت بنجي چڪي آهي.

مرحوم بلبل جي تاليفات کي شايع ٿي، لڳ ڀڳ مني صدي گذري چڪي آهي. اڄ زماني جي رفتار ٻي ٿي چڪي آهي، پر بلبل جي فن جي افاديت ۽ اهميت، اڄ به اهڙي تازي نظر اچي رهي آهي، جو ائين پيو محسوس ٿئي ته ڄڻ هن دور جي ترجماني ڪئي وئي آهي.

بلبل جا سڀ ڪتاب، پراڻي دور جي فن طباعت ۾ شايع ٿيا هئا، جن مان ڪي ليٿو ۾ آهن ته ڪي ٽائيپ ۾ آهن. ظاهر آهي ته اڄ کان پنجاهه-سٺ سال اڳ، ان فن به نئين تجربي ۾ وک وڌائي هئي. نتيجو اهو نڪتو آهي، جو ڇپائيءَ جي سونهن، توڙي مواد جي صحت جو اهڙو قابل قد و مثال موجود ٿي نه سگهيو آهي.

بلبل مرحوم جا ڪتاب به ڇپائيءَ جي سلسلي ۾ چند ٽائپ وارن کان سواءِ، غلطين جو شڪار رهندا آيا آهن ۽ اڪثر ڪري ڪمياب، بلڪ ناياب ٿي

چڪا آهن. مون ڪتابن جي دوباره اشاعت جي سلسلي ۾، سنڌي ادبي بورڊ“ کي پيشڪش ڪئي. نهايت مسرت حاصل ٿي، جڏهن بورڊ پاران ڪتابن جي ڇپائي منظور ڪرڻ جي فيصلي کان مون کي آگاهه ڪيو ويو.

ان طرح ڪتابن جي صحت ۽ ايڊٽ جي سلسلي ۾، منهنجي ٻي پيشڪش کي بہ بورڊ عزت بخشي. ان لاءِ بہ آءٌ بورڊ جي شڪريہ ادا ڪرڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهان.

مون ان سلسلي ۾، اسان جي هموطن ۽ پياري دوست، سنڌ جي مشهور صاحب فن، اهل قلم، اديب، شاعر، نقاد ۽ محقق، عزيزم گرامي صاحب جو نالي پيش ڪيو هو، جو منهنجي نظر ۾ بلبل جي تاليفات ۽ ان جي صحت ۽ تعارف لاءِ نهايت موزون انتخاب چئي سگهجي ٿو.

ان سلسي ۾، بلبل جي تاليفات کي گڏ ڪرڻ جو مسئلو، اسان سڀني لاءِ حيران ڪن ثابت ٿيو. چند ڪتابن ۽ قلمي مسودن کان سواءِ، مون وٽ سڀ ڪتاب موجود ڪين هئا، ان ڪري دوستن احبابن ۾ ڦولهہ ڪئي وئي. ڪجهہ ڪتاب تہ جناب گرامي صاحب وٽ اڳي ئي موجود هئا، باقي جو ڪجهہ بہ مسودن جي صورت ۾ مون وٽ موجود هو، اهو سارو ذخيرو نقل ڪرائي، گرامي صاحب جي حوالي ڪيم

گرامي صاحب، ”مهراڻ“ رسالي جي ادارت ۾ عديم الفرصت نظر آيو. وقت گذرندو ويو. اسان جي عجلت شعاريءَ، اسان کي وڏيڪ انتظار ڪاٽڻ کان ٿڪائي وڌو. نيٺ مون پنهنجن ٻين دوستن جي تعاون سان ”ديوان بلبل“ تيار ڪرايو. ان ۾ تشريحي وضاحت ۽ مقدمي جي اضافي ڪري، ضخامت جو سلسلو دراز ٿي ويو، جو في الحال شايع ٿيڻ کان رهجي ويو.

ان وچ ۾، جناب گرامي صاحب سان خط و ڪتابت جو سلسو جاري رهيو.

مدت مديہ جي انتظار کان پوءِ جناب محمد ابراهيم جويي صاحب کان اها خوشخبري ملي، تہ گرامي صاحب، ڪم کي شروع ڪيو آهي، ۽ ديوان بلبل سان گڏ، ٻيا بہ ڪيئي ننڍا وڏا ڪتاب درست ڪري رهيو آهي. ان بشارت کي غنيمت سمجهي، ان جي تڪميل تائين انتظار ڪندو رهيس. تان جو گرامي صاحب جو فرمائشي حڪم پهتو تہ ديوان بلبل جي تصحيح ۽ نقل جو ڪم پورو ٿي چڪو آهي. ان لاءِ، تعارف جا بہ لفظ اوهان کي لکڻ گهرجن.

بلبل جي ديوان کي ڏسي نهايت مسرت ٿي. ڪيترا مغلق ۽ منجهيل اشعار، جي نہ ڪو پڙهڻ ۾ ٿي آيا ۽ نہ ڪي سمجهڻ ۾ ٿي آيا، سي نہ فقط گرامي صاحب درست ڪيا، پر ان سان گڏ انهن جي تشريح بہ ٻڌائي.

ان ڪان پوءِ منهنجي "ٻه اکر" 1- اهو مطالعو شروع ٿيو. مون معذرت ڪئي ته آءٌ جو ڪجهه به لکندس، ان کي مبادا. "پدرم سلطان بود" جي طعن و تشنيع جو شڪار ٿيڻو پوي، پر گرامي صاحب جي حجت ۽ دليل اسان جي معذرت کي ناقابل قبول قرار ڏنو. گرامي صاحب چيو ته، "آلولد سرّالا بيه"، "بلبل" تي ٻين گهڻن لکيو آهي ۽ گهڻو ڪجهه لکيو آهي. مناسب آهي ته اوهان جي قلم مان به ڪجهه لکيو وڃي، شرط جي پوئواري ڪئي وڃي. لهذا، بسم الله ڪري لکڻ شروع ڪيم. اميد ته اهي ٻه اکر قبول پوندا.

مرحوم "بلبل" جي فن ۽ شخصيت تي سوچيندي، اقبال جو هي شعر برمحل نظر اچي ٿو، فرمائي ٿو:

هزارون سال نرگس اپني بي نوري پي ورتي هي
بڙي مشکل سي هوتا هي، چمن مين ديده ور پيدا!

ان شعر جي شرح، نه معلوم ناقدن ۽ شارحن ڪهڙي ڪئي آهي، پر منهنجي ناچيز سمجهه ۾ اقبال جو اهو اشارو، "وليءَ، عاشق ۽ شاعر ڏانهن ٿيل آهي.ڇا لاءِ اهي ٽيئي مقدس هستيون، قوم لاءِ مثل "رُوح، دل ۽ زبان" جي آهن، يعني قوم جا اهي ٽيئي رئيس عضوا آهن اهي "حق"، ٻين لفظن ۾ "حسن" جا متلاشي، شناسا، جو بنده، پاينده ۽ گوينده آهن. هو پرده غيب کي، ٽيلڪسوپ يا ٽيسٽ ٽيوب سان نه، پر ذوق، ذڪاء، حس، ادراڪ ۽ ڪشف جي ذريعي، چاڪ ڪري، حقيقت جي تصوري کي هو بهو ڏسن ٿا، ۽ ڏسي ڪري، ڪنن هوندي ٻوڙي ۽ اکين هوندي انڌي ۽ قوم اڳيان ان کي، عام فهيم قول ۽ فعل، اشارات ۽ ڪنايات ۾ پيش ڪن ٿا، ۽ اهڙيءَ طرح قوم جي مسئلن ۽ مشڪلاتن کي حل ڪرڻ لاءِ، قدم قدم تي رهنمائي ڪن ٿا.

اهو به خيال ۾ رکڻ گهرجي ته نبوت، ولايت جو اعليٰ درجو آهي ۽ مجذوبيت، عشق جو ادنيٰ درجو آهي. باقي رهيا سائنسدان ۽ فلسوف، جي پڻ حق کي ڳولڻ جي هام هڻن ٿا، سي دنيا جي اسٽيج تي مذڪور بالا، اعليٰ ڪردارن ۾ ائين آهن، جئن مسخرو، جو "هيرو" جي هر هڪ حرڪت جي نقل ڪرڻ جي ڪوشش ڪري، سامعين جي خوش طبعيءَ جو سبب پيدا ڪندو آهي.

مولانا ظفر علي خان مرحوم جو هي شعر:

جو نقطه ورون سي کهل نه سکا، جو فلسفيون سي حل نه هوا،

وه راز، اک کملي والي نے، بتلا ديا چند اشارون مين.

مٿي عرض ڪيل فرق جي تصديق ۽ تائيد ڪري، ”ڪشف ۽ ادراڪ“ جي قوت کي، مشاهدي ۽ منطق، دليل ۽ حجت ٿي فوقيت ڏئي ٿو.

جيئن غالب مرحوم:

عشق پر زور نهين هي يه وه آتش غالب،

ڪه لگائي نه لگي، اور بجهائي نه بني.

عشق جي بجاءِ، شعر جي باري ۾ چوي ها ته جيڪو درست هجي ها، ڇو ته شعر تي پڻ ڪو به زور ناهي.

جيئن عاشق لاءِ، حافظ:

هرگز نه ميرد، آن که دلش زنده شد به عشق،

ثبتست، برجريده عالم، دوام ما.

چيو آهي، ته، شاعر کي وري، ”الشعراء تلاميذالرحمان، سان ياد شاد ڪيو ويو آهي.

اسان وٽ، هڪ شاعر دلريش چيو آهي ته:

”شاعر پراين ڏکن ڳالهين سان هرگز ڏکن ناهي، بلڪ سچو شاعر ذاتي تجربات ۽ دلي جذبات کي قلمبند ٿو ڪري، ۽ قومي شاعر، قوم ۽ ملڪ جي ڏکن ۽ دردن جي ترجماني ٿو ڪري، سو به جيسين قوم جي ڏکن ۽ دردن کي پنهنجو ڏک ۽ درد نه سمجهندو، تيسين سندس ڪلام ۾ اثر جو پيدا ٿيڻ مشڪل ئي ناهي، پر هڪ محال امر آهي.“

اهو بلڪل صحيح، پر منهنجي ناچيز راءِ اجا به-ٿي ڏاڪا مٿي آهي. ذاتي تجربات ۽ دلي جذبات ڇا، معاملو ڪشف ۽ ادراڪ تائين پهچڻ گهرجي. قوم جي ڏک جي ترجماني ڇا، خود قوم جي ڏک ۽ احساس جو مجسمو ٿيڻو ٿو پوي. شاعر، قوم کان جدا ڪا چيز ناهي، ”شاعر قوم آهي ۽ قوم شاعر آهي،“ ٻنهي ۾ هڪ قسم جو اتهاد ۽ عينيت ٿا پيدا ٿين. ايتريقدر جو:

تا کس نه گويد بعد زين، من ديگرم تو ديگري!

ان طرح خوشي ۽ غم، ترقي ۽ تنزّل به بيروني ۽ عارضي ڪيفيتون آهن، جن جي اصلاح ته ٻيا ماڻهو به ڪري سگهن ٿا. شاعر قوم جي انتهائي غرض ۽ غايت کي مدنظر رکي ٿو ۽ سندس ذهني ۽

جذباتي انقلاب سان دلچسپي رکي ٿو. عاشق فقط هڪ فرد کي محبوب ۽ مطلوب رکي ٿو، پر شاعر ساري قوم کي!

هن خيال کي مسز سروجني نيدو، مولانا حاليءَ جي وفات جي ساليانيءَ موقعي تي تقرير ڪندي، صاف لفظن ۾ ادا ڪيو آهي ته:

”حاليءَ کي قدرت طرفان، صحيح پيشگوئيءَ ڪرڻ جي صلاحيت عنايت ٿيل هئي ۽ هن جي ڪلام جي وڏي خوبي اها هئي، جو سندس ڪلام تمام سليس ۽ دلنشين انداز ۾ هو، سندس لفظ اهڙا ته آسان هئا، جي ٻهراڙيءَ جون زالون به آسانيءَ سان سمجهي سگهنديون هيون“.

اها آهي چند لفظن ۾ سچي شاعر جي سچي حقيقت، يعني حقيقت جو انڪشاف ڪرڻ ۽ عام فهم انداز ۾ بيان ڪري عمل جي جوش پيدا ڪرڻ جي قوت رکڻ. پهرئين ڪلام لاءِ ”ولايت“ ٻئي لاءِ ”علم“ ۽ ٽئين لاءِ ”عشق“ جي ضرورت آهي. شاهه لطيف ڇو اهڙو مقبول آهي؟ ڇو ته هو انهن ٽنهي چيزن جو مرڪب آهي. هوُ ”ولي“، ”عاشق“ ۽ ”شاعر“ ٽنهي جو جامع ۽ لطيف ”امتزاج“ هو، هو بيڪ وقت ولي به هو، ”شاعر“ به هو ۽ عاشق به هو.

هاڻي وري اهو سوال ٿو اٿي ته ”شاعر“ حقيقت جو انڪشاف عام ٻوليءَ ۾ ته ڪري ٿو، پر ان جو ”اظهار“ ڪهڙي مقصد سان هئڻ گهرجي؟ ان مسئلي تي اقبال جي هڪ شارح چيو آهي ته ”شاعري جذبات جي اظهار جو ذريعو آهي ۽ هوءَ انهن جي ترجماني پنهنجي مخصوص انداز ۾ ڪندي آهي. ان طرح شاعريءَ کي ان ڳالهه سان به واسطو ناهي ته جذبات جو اثر حيات انسانيءَ تا ڇا ٿيندو. اهو ئي سبب آهي جو شاعرانه طرز ادا لاءِ نه ڪو مقصد آهي ۽ نه مصلحت. اسان ان تي ڪا به روڪ وجهي نٿا سگهون، سواءِ انهن جي جيڪي بندشون ”فن بهّ تقاضائي فن“ هو پاڻ پنهنجي لاءِ تجويز ڪري.“

(اقبال ڪا مطالع، مولف سيد نذير نيازي)

مٿئين پيش ڪيل تاويل سان منهنجو اختلاف آهي. مٿئين نقاد، اهو نظريو انگريزيءَ شاعريءَ جي انهي ٽوليءَ مان ورتو آهي، جن جو گويا تڪيه ڪلام ئي آهي ته ”فن برائي فن“ هئڻ گهرجي ۽ فن پنهنجي لاءِ پاڻ ئي ”ماڻ“ آهي. فن جو موازنو، ڪنهن به ٻئي معيار سان نه ڪيو وڃي، يعني ان کي ڪنهن ٻي منزل مقصود جو ذريعو نه ڄاڻڻ گهرجي. بلڪ هو پاڻ پنهنجي لاءِ منزل مقصود آهي.“

خوشيءَ جي ڳالهہ آهي جو خود انگريز اديبن مان ئي ان گروهہ جي مخالفت جا رج برنارڊشا جي اڳواٽيءَ هيٺ ٿي چڪي آهي. اهي بہ هاڻي اڳين راءَ تي نظرثاني ڪري رهيا آهن.

ظاهر آهي تہ جيڪڏهن ڪو بہ ”فن“ ممّد حيات نہ آهي تہ پوءِ اهو ”فن“ ڪهڙي ڪم جو؟ اهڙي جن کي ”فن“ ڪيئن چئبو: ”فن“ جي منتها، تہ ”فن“ کان ٻاهر ڳولڻ گهرجي. رڳو ذريعي کي مقصد نہ قرار ڏيڻ گهرجي.

اوائلي يوناني فلسفي جي هڪ قول موجب، سموري ڪائنات جو ماڻ، پاڻ انسان آهي، هر فن جو قدر ضرور ان لحاظ سان ڪبو تہ انساني زندگيءَ تي ان جو ڪهڙو اثر ٿيو. جيڪڏهن ڪو فن، انساني حيات کي سنواري درست ڪري، قوّي ۽ زڪي ڪري ٿو تہ پوءِ اهو فن ڪامل چئبو، پر جي ان جو اثر زندگيءَ کي ڪيرائڻ، ناپاڪ ڪرڻ، ناس ڪرڻ، ڪمزور ڪرڻ ثابت ٿيندو تہ پوءِ اهو فن مردود ۽ ناقص شمار ڪرڻ گهرجي ۽ ان جو نالي ”فن“ نہ، پر ”فتنو“ هئڻ گهرجي.

ان نقطہ ء نظر سان شاعريءَ کي بہ محض ”ادائي جذبات“ يا ”اظهار جمال“ يا ”انڪشاف حقيقت“ تائين محدود نہ سمجهڻ گهرجي. بلڪ مذهب وانگر ان کي حيات انسانيءَ جي تمام طرفن۽ گهراين تي طاري سمجهڻ گهرجي ۽ ان کي زندگيءَ جي معنيٰ، منزل جي حس ۽ اد راڪ پيدا ڪرڻ ۽ شعور حاصل ڪرڻ جو اوزار تصور ڪرڻ گهرجي. بس هوا ئي شاعريءَ جو ڪمال آهي، جنهن کي ”رومي“: ”جزوبست از پيغمبري“ سان ياس ڪرڻ فرمايو آهي، ۽ علامہ اقبال ان کي ”تنقيہ حيات“ سڏيو آهي. ان لاءِ ئي آيو آهي. اِنّ مِنَ الشّعر الحِڪمَتہَ.

اهو ئي سبب آهي جو شاعر کي رڳو فني ڪمال جي اعتبار سان يا پبلڪ جي فقط ڪنهن خاص حصن تي اثر وجهڻ جي لحاظ سان نہ توريو، چو تہ مصلح ۽ مضرّ ٻنهي قسمن جي شاعري مقبول ٿي سگهي ٿي. اهڙي شاعري بہ موجود آهي جا قوم ڪاهليءَ، عياشيءَ تباهيءَ جا درياءَ وهائي. انساني زندگيءَ کي پست ۽ تباهہ ڪري ڇڏي ٿي ۽ اصل مقصد ۽ غرض ۽ غايت کان هٽائي ۽ برغلائي ڇڏي ٿي.

ٿورن لفظن ۾ اگر چئجي تہ پوءِ ائين ئي چئي سگهجي ٿو تہ شاعريءَ لاءِ معيار اهو ٿي سگهي ٿو تہ ڏسڻ ۽ پرکڻ گهرجي، تہ ان انسانذات جي غرض ۽ غايت کي ڪيتريقدر واضح ڪيو ۽ ان کي

حاصل ڪرڻ ۾ ڪيتري مدد ڏني. ان طرح قومي شاعري، ان جي انهيءَ حصي کي چئبو، جا ڪنهن خاص قوم سان، يا خاص وطن سان تعلق رکندڙ هجي.

ان سلسلي ۾ ڪو به فڪر ڪرڻ نه گهرجي، جيڪڏهن اڄ قوم جو شيرازو بگڙي ويو آهي ۽ قوم جا رئيس عضوا شَل ۽ لاغر ٿي ويا آهن، ته پوءِ بيشڪ مٿيون ذڪر ڪيل ٿيئي زبردست شخصيوتون،هن زماني جي برڪت چئجي يا حرڪت چئجي، فورڊ جي موٽرن وانگر ڪثرت ۾ پيدا ٿيون آهن، جي پنهنجو قدر ۽ قيمت به وڃائي چڪيون آهن، پر اهي سڀ عارضي لغزشون سمجهڻ گهرجن. جن کي اصلوڪي منصب ۽ مقصد جي تڪذيب ۾ نه شمار ڪرڻ گهرجي. نه ڪو مايوس ٿي گهرجي. فقط ضرورت اها آهي ته شاعريءَ جي اعليٰ مقصد کي دوباره نظر ۾ آڻڻ گهرجي. ان جي صحيح مثالن کي مطالع ڪرڻ گهرجي ۽ اهڙن شاعرن جي جذبات، حالات ۽ خيالات کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي. اهڙن شاعرن جي ڪلام ۽ پيغام کي پنهنجي دؤر ۾ مشعل راه بنائڻ گهرجي.

ايتري تمهيد کان پوءِ آءُ هت هڪ اهڙي شاعر جو ذڪر ڪندس جو زور مَس، يعني محض علمي قابليت ۽ مشق سان نه، پر قد رتي طرح سان، شاعرانو ملڪو حاصل ڪري پيدا ٿيو هو، جو سنڌ جي ادبي گلستان جو ”بلبل“ هزار داستان هو. جنهن جي زندگي، سچ پچ ”گل ۽ بلبل“ جي قصي وانگر گذري چڪي آهي. جنهن جي حياتيءَ جون پويون گهڙيون به ساز ۽ سخن جي جهوليءَ ۾ گذريون. جنهن جي شاعري، مُني صديءَ گذرڻ کان پوءِ به مقبول ۽ زنده آهي. جنهن کي سنڌ جي محقق ناقدن، پير حسام الدين راشدي، مرحوم ”بسمل“، مرحوم حاجي خادم، سيد علي اڪبر شاهه، مولانا گرامي صاحب، خليل صاحب، سنڌ جو سعدي، حالي ۽ اڪبر الهه آباديءَ قرار ڏنو آهي. جنهنجي صدا، ”صدائي قوم“ هئي. جنهن اڄ جي سياسي، اخلاقي، ذهني ۽ديني خرابين جو احوال ۽ انهن جو علاج پنجاهه سال اڳ قلمبند ڪيو آهي. جنهن جي شعر وشاعري، مٿي ذڪر ڪيل معيار موجب، بلڪل پوري آهي. اهو به ياد رهي ته جو ڪجهه مان چئي رهيو آهيان، سو رڳو فرزندانه محبت ۽ جذبهٔ عقيدت جي پيداوار ناهي، اگرچ منهنجي عمرءُ تجربي، علم ۽ مطالع وارو ڪو به فلسفي جو شاگرد، هن معاملي ۾ ذاتيات کي بالائي طاق رکي، منصف مزاجيءَ سان مون وانگر ئي راءِ زني ڪري ٿي سگهيو؛ ان هوندي به ڪوهن ۽ ماڻهن جا وات ڪنهن به بند نه ڪيا آهن؛ تنهنڪري ”پدرم سلطان بود“ جي طعني کان بچڻ

لاءِ مون مٿيون طريقو، لامحالہ اختيار ڪيو آهي ۽ ٻين محققن جي خيالن ۽ راين ڏانهن اشارو ڪيو اٿم.

اها بہ هڪ عجب جهڙي حقيقت آهي تہ سنڌ جو مايہ ناز نڪتہ سنج ۽ شاعر شيرين بيان، مرحوم ”بلبل“ نہ ڪنهن ،مشهور تعليمي درسگاهہ جو سَنَد يافتہ هو ۽ نہ ڪنهن جيّد ۽ قادر الڪلام شاعر وٽان شاعري سکيو هو.

مرحوم ”بلبل“ ميهڙ جهڙي مردم خيز سر زمين ۾ پيدا ٿيو ۽ اتي جي ننڍن مڪتبن ۾، ان زماني جو مروج درس، سنڌي، فارسي ۽ عربي پڙهيو هو، پر پوءِ ڪتابن جي محدود دنيا ڪان جلدي بيزار ٿي هن دنيا جي جامع ۽ جذبات ۽ احساس جو درس حاصل ڪيائين ۽ ڪائنات جي ڪتاب جي ورق گرداني شروع ڪيائين. مرحوم ”بلبل“ اهو علمي سفر، پنهنجي خداداد ذهن ۽ زڪاء جي ذريعي سان سالن جو مهينن ۾ ۽ مهينن ۾ پورو ڪيو.

مرحوم ”بلبل“ ان جي ابتدا 1872ع ۾ انجنيري کاتي ۾ داروغپ جهڙي ننڍڙي ملازمت ۽ مشغوليءَ سان ڪئي. پر سرڪاري نوڪريءَ جي پابندي، ”بلبل آزاد“ کي گويا ٻوساٽڻ لڳي. سندس انتهائي قابليت، سليقہ شعاري، ڪلام جي فصاحت ۽ طبعي خوش ذوقي، اديبانہ ۽ شاعرانہ بود و باش کي ڏسي، هڪ انگريز انجنيئر ڪيس سچاٽي ورتو ۽ ساڻس دوستي ۽ آشنائي پيدا ڪري، ڪيس قديم زماني جو هڪ قيمتي ،شاهنامہ فردوسي تحفہ طور ڏئي، گويا مرحوم جي علمي، سمند ذوق تي تازيانہ هنيائين. اهو نسخو اڄ دهليءَ جي عجائب گهر ۾، مرحوم حامد علي ڪليڪٽر جي معرفت مرحوم ”بلبل“ جي نالي عطيہ طور موجود ۽ محفوظ آهي.

جڏهن تہ ميهڙ جهڙو ننڍو شهر مرحوم ”بلبل“ جي علمي ۽ ادبي قابليت ۽ لياقت لاءِ پورو پئجي نہ سگهيو، تڏهن مرحوم کي ڪراچيءَ جي مرڪزي شهر ۽ ان جي علمي ۽ ادبي، ملڪي ۽ سماجي مرڪز ڪشش ڪري ڇڪي ورتو.

ميهڙ کان ٻاهر نڪرڻ جو هڪ ٻيو بہ ظاهري سبب هو. مرحوم ”بلبل“ پنهنجي خاندان ۾ ننڍي ۾ ننڍو ڇوٽون ڀاءُ هو. سندس ڀيا ٽي ڀائر زمينداريءَ جي ڪمن ۾ مصروف هئا ۽ زمينداريءَ سان گڏ، راڄن جا چڱا مڙس بہ هئا. مگر ”بلبل“ ، جو رڳو مطالعي ۽ علمي مشغلن ۾ محو رهندو هو، تنهن کي رئيسيءَ ۽ زمينداريءَ سان ڪا بہ دلي وابستگي نہ پيدا ٿي. جسماني ۽ ذهني بار کي جڏهن

تہ برداشت ڪري نٿي سگهيو. تڏهن لازمي طور سارو بار سندس پيئرن تي پيو. زمينداريءَ جي ڪَڪ ڪنڊڙ ڪاروبار. راڄن جي نبيري-نڪيڙيءَ جي روزمرهہ واري ڪلڪل ۽ پٽ-سٽ کان آجي ٿيڻ لاءِ. ميهڙ مان ٻاهر نڪري. آزاديءَ جي عالم ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ تياري ڪيائين ۽ پنهنجي ئي شعر تي عمل ڪيائين. جنهن ۾ چيو اٿس:

”دنيا سندا تماشا. گهر کان نڪر تہ ڏسندين“.

آخرڪار. مرحوم بلبل. 1889ع ۾ ڪراچيءَ پهتو. سنڌ جي سر سيّد. مرحوم خانبهادر حسن علي آفنديءَ جي جوهر شناس نگاهہ. مرحوم ”بلبل“ کي سڃاڻي ورتو ۽ کيس پنهنجي سياسي. سماجي. علمي ۽ تعليمي تحريڪ کي زور وٺائڻ لاءِ پنهنجو دوست. رفيق. معاون ۽ دست راست ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو. بقول مولانا گرامي:

”مرحوم بلبل جي هيءَ حياتي. مرحوم حاليءَ جي لائيف وانگر هئي. سر سيّد مرحوم جي راهہ ۾ جو سنگ گران حائل رهيو. تنهن کي مولانا حاليءَ پنهنجي شعر ۾ بيان سان دور ڪيو. قدامت پرستي. شخصيت پرستي. تنگ دلي ۽ بدرسومات جي مذمت ڪري. سرسيّد جي ڪم لاءِ ميدان صاف ڪيائين. تيئن مرحوم ”بلبل“ ان وقت ۾. سنڌ محمدن ائسوسيئيشن جي پاران. معاون. اخبار جي چارج. سنڌ جي سرسيّد جي ايماء ۽ اشاري تي ورتي ۽ چارج وٺندي ئي مرحوم حاليءَ وارو ڪم شروع ڪيائين. سندس پر زور ۽ پرجوش ظريفانہ ۽ فلسفيانہ. رنگين ۽ دلنشين مضمونن ۽ شعرن کي پڙهي. سنڌ جا ماڻهو حيران رهجي ويندا هئا. آخرڪار سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ سندس تنقيدي خيالات ۽ تعميري جذبات جو بي پناهہ اثر پيدا ٿيو. مرحوم ”بلبل“ تعليم جهڙي خشڪ مضمون کي دلچسپ بنائڻ لاءِ اهڙا تہ عمدا. رنگين ۽ مدلل مضمون کي دلچسپ بنائڻ لاءِ اهڙا تہ عمدا. رنگين ۽ مدلل مضمون لکيا. جي اڄ بہ قابل غور آهن. سنڌيءَ زبان کي پنهنجي ظريفانہ رنگ سان اهڙو تہ شيرين ۽ نمڪين ڪيائين. جو ان جو اثر جادوءَ وانگر ٿيڻ شروع ٿيو. سندس ظريفانہ اشعار. ظرائف. قلمي نوڪ جهوڪ. ندرت آميز تحرير جي سببان هر هنڌ ”بلبل بلبل“ جي وائي وات هئي. اديبن ۽ شاعرن. سياستدانن ۽ قومي ڪارڪنن. ميرن ۽ پيرن. حاڪمن ۽ وزيرن وٽ سندس قابليت ۽ صلابت راءِ جو چرچو ٿي ويو. مرحوم بلبل. مذاق ۽ ظرافت سان. مرحوم آفندي لاءِ اٿين ميدان هموار ڪيو. جيئن حالي مرحوم. رئڻ ۽ رئارڻ. تنبيهہ ۽ نااميديءَ سان مسدس لکي. مَس مَس پيدا ڪري سگهيو هو“.

بيشڪ مولانا گرامي صاحب جو مٿيون تجزيو، بلبل جي طريقي ڪار جي بلڪل صحيح تصوير آهي.

سندس تعريف ۾، ڪن وقتن تي، خود مرحوم افنديءَ جي واتان هي لفظ نڪرندا هئا. چوندو هو: ”مون کي عجب آهي ته اهڙو انسان، ميهڙ جهڙي ننڍڙي شهر ۾ ڪيئن پيدا ٿيو؟“

الغرض مرحوم افنديءَ جي سيني ڪمن ۽ تحريڪن ۾ مرحوم بلبل سندس قلمي تعاون ڪندو آيو.دڪن ائگريڪلچرل رليف ايڪٽ جو سوال، جڏهن مرحوم افنديءَ هٿ ۾ ڪنيو، تڏهن مرحوم بلبل سندس مشير خاص جي حيثيت سان رفيق ڪار رهيو.

ان طرح پوني جي ڪميشن، جڏهن افندي مرحوم کي گهرايو، تڏهن ڪاغذن تيار ڪرڻ جو بار، مرحوم بلبل جي ذمي ڪيو ويو. مرحوم ”بلبل“ ٿوري ئي عرصي ۾،سنڌ جي سيني آبادگارن جو احوال گهرايو ۽ ضلعي وار انهن اڪرن سان ياد داشتون تيار ڪيون، جن ۾ ڏڪرين جي ذريعي آبادگارن جي زمين ۽ ملڪيت جي نيڪال جا انگ اکر گڏ ڪيل هئا. ان طرح قرضن ۾، جي وياج تي وياج هلندا هئا، سي به بلبل مرحوم وڏي محنت سان گڏ ڪيا، آخر مرحوم آفندي ڪيس پوني ڏانهن پاڻ سان گڏ وٺي ويو ۽ وقت بوقت ڪميشن اڳيان، شاهدي ڏيندي،بلبل کان نوٽ وٺندو رهيو. هن حيرت انگريز محنت ۽ انگن اکرن جي وسيع دنيا ۽ هر فقري کي حيرت انگيز حوالن سان مدلل ڏسي، خود انگريز ميمبر به حيران رهجي ويا. آخرڪار ”بلبل“ جي ڪاوش نتيجه خيز ثابت ٿي، ڪميشن متاثر ٿي ۽ سنڌ سان اهو دڪن ايگريڪلچرسٽ رليف ايڪٽ لاڳو ٿيو. جنهن جو فائدو، انگريز جي دؤر ۾ ڪافي طرح سان مسلمانن حاصل ڪيو ۽ ملڪيتون بچايون. اڄ سوڏو سنڌ جا آبادگار،سول ڪورٽن ۾ ان جو فائدو وٺي رهيا آهن. ان جي اهميت کان مسلمان وڪيل چڱيءَ طرح سان واقف آهن.

مرحوم بلبل کي سنڌ جي صحافت ۾ به اوليت جو شرف حاصل آهي. ”بلبل“ پهريون شخص هو، جنهن سنڌي ادب ۾ صحافت کي هڪ زنده ۽ اثرائتي فن جي حيثيت ۾ روشناس ڪرايو. اخبارون ته هونءَ بيون به اڳي پوءِ جام نڪتيون، پر منجهن ”بلبل“ وارو دلپذير رنگ ۽ ڍنگ نه پيدا ٿي سگهيو. مزاح ۽ مذاق، طنز ۽ ظرافت جي رنگيني ۽ چاشني، نيوز کان وٺي ويوز تائين قائم رکڻ، بلبل جو ڪم هو. ٻين کان ان جي تقليد ٿي نه سگهي. جنهن اخبار ۾ سندس ڪو مضمون شايع

ٿيندو هو، اها شهرت جي اعليٰ مقام تي پهچندي هئي. مرحوم بلبل جي مسيحا نفسيءَ سا ڪيئي مرده اخبارون توڙي رسالا زنده ٿي پيا.

مدرسة الاسلام ڪراچي جو ماهوار رسالو ”جامع اللعلوم“ مولوي ميان محمد عثمان نورنگ زاده، معلم الفقہ (جنهن جي ديني تصنيفات خصوصاً تفسير ”تنوير الايمان“ سنڌ ۾ مشهور آهي) جي ادارت هيٺ نڪرندو هو مگر اهو رسالو ڪن سببن ڪري مقبول ٿي نہ سگهيو. چنانچہ ڪن اهل علم دوستن جي صلاح تي، مسٽر وائينس، پرنسپال مدرسة الاسلام، ان رسالي جون واڳون بلبل جي هٿ ۾ ڏنيون. نتيجو اهو ٿيو جو رسالي جون واڳون بلبل جي هٿ ۾ ڏنيون. نتيجو اهو ٿيو جو رسالي جي آشاعت ۽ شهرت ۾ اضافو ٿيو. هونءَ بہ ان دؤر ۾ اهڙو ڪو بہ رسالو يا اخبار نہ شايع ٿيا هوندا، جن متعلق ساڻس صلاح ۽ مشورو نہ ڪيو ويو هوندو، يا نالو نہ رکايو ويو هوندو، يا افتتاح نہ ڪرايو ويو هوندو. نئين اخبار يا نئين رسالي جي شروعات بلبل جي مضمون يا نوٽ سان ڪرڻ، سعادت جو نشان يا بسم اللّٰه سمجهي ويندي هئي.

مرحوم آفنديءَ جي وفات کان پوءِ، مرحوم بلبل جي وڏي ڀاءُ رئيس پير بخش خان جي رحلت سبب، کيس پنهنجي وطن ميهڙ ۾ امور خانہ داريءَ ۽ زمينات کي سنڀالڻ لاءِ مجبور ٿي موٽڻو پيو. هي اهو وقت هو، جنهن ۾ سندس شناسائي جو سڪو سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ رائج هو.

ميهڙ ۾ رهندي، ڪيترن اخبارن جي ايڊيٽري کيس اَچي وئي، پر پاڻ وطن کان ٻاهر نہ نڪتو.

اول هڪ هندڪي اخبار، ”ڪراچي گزيٽ“ جو ايڊيٽر ٿيو، جا هفتي ۾ ٻہ ڀيرا شايع ٿيندي هئي، جنهن ۾ سندس ظريفانہ مضمون پوندا هئا. وري ٻي اخبار ”خير خواه“، لاڙڪاڻي جو چار سال کن ايڊيٽر رهيو، ان طرح حيدرآباد جي

هفتيوار ”مسافر“ جو پڻ ايڊيٽر ٿيو. ان کان، ”آفتاب“ سکر جو ايڊيٽر تادم حيات رهيو. سکر جي اخبار ”الحق“ جي ادارت کان اول تہ انڪار ڪيائين، پر پوءِ آهستي آهستي ان اخبار جي ادارت بہ سندس ذمي ٿي ويئي.

مرحوم بلب جي ان دؤر، ڪيترا نوان نوان اهل قلم پيدا ڪيا، جن کانئس صحافت ۽ مقالہ نگاريءَ جي تربيت حاصل ڪئي. سنڌ جو مشهور مورخ ۽ محقق جناب مولائي شيدائي بہ سندس

تربيت يافته آهي، جنهن جي علمي ۽ قلمي صلاحيت کي مرحوم بلبل جي دور رس نگاهه تاڙي ورتو هو: پاڻ ڪيس پيشنگوئي طور چيو هئائين: ”مان ڏسان ٿو ته تون اخباري دنيا ۾ چمڪندين.“

مرحوم ”بلبل“ جي تعليمي ۽ سماجي خدمات جو سلسلو پڻ وسيع آهي. تعليمي ڪانفرنسن ۾ شرڪت، پر اثر تقريرون، نصاب جا درسي ڪتاب، ڪانفرنس جا ٺهراءَ، پمفلٽ، اخبارن جا مقالا، آفيسرن کي مشورا، اهي سڀ اهي عملي ڪم آهن، جي تاريخي حيثيت رکن ٿا.

1902ع ۾ جڏهن آل انڊيا محمدن ايجوڪيشن ڪانفرنس ڪراچيءَ ۾ ٿي، تڏهن مسٽر ٽي. ايچ.وائينس، اسپيشل اسٽينڊنگ ڪاميٽيءَ جي سيڪريٽريءَ مسٽر ڪي، ايف، دهلوي، خط لکي، بلبل کان سنڌ جي مسلمانن جي تعليمي ضرورت متعلق رپورٽ حاصل ڪئي ۽ ڪيس دعوت ڏيئي، اها رپورٽ، ڪانفرنس ۾ پيش ڪرائي. اها رپورٽ اهڙي ته مقبول ٿي، جو سموري، ريزوليشن جي صورت ۾ پيش ڪري، پاس ڪئي وئي. ان جو ذڪر ڪانفرنس جي رپورٽ سال 1918ع، مطبوعه علي ڳڙهه جي 52 صفحي تي پڻ آيل آهي.

اسڪولن جي نصاب ۾ فارسي داخل ڪرائڻ جو ريزوليشن به مرحوم بلبل جي ڪتاب تان ورتل هو. ان جو محرّڪ خود ڪيس بنايو ويو ۽ نواب وقارالملڪ ۽ مولانا حاليءَ جي فرمائش تي، پاڻ نهايت رنگين ۽ شيرين، فصيح ۽ بليغ فارسيءَ ۾ بر محل، برجسته، مدّلل ۽ پر زور تقرير ڪري، ساري ڪانفرنس کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيائين. ان تقرير جو داد، خود نواب وقار الملڪ ڏنو، جو وقت جو صدر هو. ان ريزوليشن جي تائيد به نواب وقار الملڪ ڪئي هئي. اهو ٺهراءُ پاس ٿيو ۽ ان وقت کان وٺي فارسي نصاب اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ رائج ڪيو ويو، جو اڄ سوڌو موجود آهي. ان رپورٽ جو سمورو مسودو، بلبل صاحب جي ڪتاب ”مسلمان ۽ تعليم“ ۾ موجود آهي، جو سال 1918ع ۾ شايع ٿيو هو.

مرحوم ”بلبل“ جي نغمه ريزيءَ جي غلغلي ڏانهن نه فقط سنڌ ۽ هند جا علمي حلقا متوجهه ٿيا، پر ان سان گڏ، سندس قدر دانيءَ ۽ حوصله افزائيءَ جي سلسلي ۾، خيرپور ميرس جي رياست اهڙو حصو ورتو، جهڙو حيدرآباد دکن جي رياست، هند جي عالمن جي سرپرستي ڪندي، ورتو هو.

خيرپور جا علم دوست والي، ۽ اهل علم، فارسيدان ۽ شاعر به ”بلبل“ جي فن ۽ شخصيت جا مداح ۽ گرويده رهيا.

مرحوم ”بلبل“ سندن علمي ۽ سماجي خدمتن جي سلسلي ۾ جي فارسي قصيده پيش ڪيا، سي قابل ديد ۽ لائق تحسين آهن. انهن تي کيس معقول انعام پڻ عطا ٿيندو رهيو. سندس مجلس ۽ محفل ايراني شاعرن جي موجودگيءَ ۾، معرڪ آرائي ۽ نغمہ سنجيءَ تي خود فارسي شاعر بہ داد ڏيندا هئا.

مرحوم ”بلبل“ پاڻ چوندو هو تہ

”افسوس! آءُ اهڙي وقت ۾ پيدا ٿيس جو ڪو بہ قدردان ڪو نہ آهي، ورنہ تخيّل جي بلندي، اڃا ڪجھہ اور هجي ها!“

ياد رهي تہ دربار خيرپور، ان وقت سنڌ جي مسلمانن جي سياسي ۽ اخلاقي بيداريءَ لاءِ خاص مرڪز بنجي چڪي هئي. ساريءَ سنڌ جي بهتريءَ جون تحريڪون اتي پيدا ٿينديون هيون ۽ پوءِ ساريءَ سنڌ ۾ عمل ۾ اينديون هيون.

هن رياست جي سياست ۽ خدمت جي تاريخ ۾، ٽن وزيرن جا نالا قابل ذڪر آهن: شيخ صادق علي، سردار محمد يعقوب، ۽ شيخ محمد ابراهيم، اهي سمورا مرحوم بلبل جا دوست هئا، جن سان مرحوم ”بلبل“ گڏجي، علمي ۽ ادبي، ملڪي ۽ سماجي خدمت جو دور گذاريو.

مرحوم ”بلبل“ جي تعليمي خدمات کان سندس وطن ميهڙ بہ مستفيض ٿيو. سندس برپا ڪيل هاءِ اسڪول، اڄ تائين موجود آهي. مرحوم بلبل ڪيترن سرڪاري ۽ نيم سرڪاري ادارن، سماجي جماعتن جو ميمبر پڻ رهيو. 1917ع ۾ کيس آنريري بئنچ مئجسٽريٽ جو چيرمن مقرر ڪيو ويو ۽ ڪمشنر جو درباري پڻ ٿيو. سندس شخصيت کان ڪمشنر نهايت متاثر رهيو. مسٽر لارينس، ڪمشنر سنڌ، کيس هڪ خط ۾ لکيو:

”سرڪار محسوس ڪيو آهي تہ اوهان مسلم قوم جا همدرد ۽ بهي خواه آهيو، ۽ سنڌ جي مسلمانن جي سڌاري ۽ واڌاري بابت، اوهان جيڪي رايا پيش ڪندا آهيو، سي اسان عزت واريءَ نگاهہ سان ڏسندا آهيون“.

مرحوم ”بلبل“ جي قومي غيرت ۽ اسلامي حميت لاءِ ايترو چوڻ ڪافي ٿيندو، تہ جڏهن مرحوم ”بلبل“ جي لکڻ تي، مارچ 1913ع ۾، ”انجمن هلال احمر“ جو وفد، ترڪيءَ لاءِ امداد حاصل ڪرڻ جي سلسلي ۾، سيٺ حاجي عبدالله هارون جي سرڪردگيءَ ۾، ميهڙ ۾ آيو، تڏهن زميندارن ۽

آفيسرن جي موجودگيءَ ۾ سندس ڪيل ولوله انگريز تقرير جادوءَ جهڙو اثر ڪيو ۽ ترڪي فنڊ لاءِ، رپين جا ڍير لڳي ويا؛ ايتريقدر جو هڪ صاحب ته بي اختيار ٿي، پنهنجو ڪوٽ به لاهي ڏنو، جو نيلام ڪري 125 رپين ۾ وڪيو ويو.

ان موقعي تي تقرير کان پوءِ، مرحوم بلبل، جيڪا في البديهه نظم پڙهي، اها سندس هم عصر ماڻهن کي اڄ سوڌو ياد آهي، ان جا ٻه -ٽي شعر هن ريت آهن:

هنن جي خير مقدم ۾ اسان کي هيئن چوڻ گهرجي،

اجها هي زَر، اجهي زيور، اجهي هي گهَر، اجهي هي سر.

ان هڪ شعر تي، جو رقت انگيز نظارو پيدا ٿيو، جو ان جو حال وڏڙا اڄ به بيان ڪري رهيا آهن.

ان نظم جو مطلع هن ريت هو:

ڀلي آيا، ڀلي اي سر گروهه قوم، دين پرور،

مجاهد جي سبيل الله، فائز في هلال احمر.

اوهان جي خاص خدمت آ، خدا جي راهه ۾، ورنه،

ڪٿي بستان، ڪٿي ويران، ڪٿي بنگلا، ڪٿي هي بَرا

اها پرجوش نظم، خاصي طويل آهي، جا هت نقل ڪرڻ جي گنجائش نه آهي.

”بلبل“ مرحوم، باوجود علمي، ادبي، سياسي مشغولين جي، ديندار، صوم و صلوٰته جو پابند، اهل سنڌو الجماعت جو صادق الاعتقاد فرد، شرعي مسئلن جو ماهر، ديني مطالعي وارو، عالمن ۽ اديبن جو يار، پيرن ۽ فقيرن جو محسب ۽ صحبتي، نقشبندي طريقي ۾ راسخ الايمان مريد، ذڪر وفڪر، سوز ۽ سامان وارو پڪو مسلمان هو.

پاڻ پنهنجي مسجد ۾ اڪثري، پنج ئي وقت، امامت جا فرائض ادا ڪندو هو. سندس وضع قطع نهايت پاڪيزه، پر ڪشش ۽ رعبدار هوندي هئي؛ لباس باوقار، شرعي سونهاري، ٻٽوئان وار ۽ مٿي تي دستار ٻڌندو هو. هميشه دين جي عالمن سان تبادله خيالات ڪندو هو. سندس ديني ڪتابن جي بيش بها لئبريري ۾ عربي، فارسي، اردو ۽ سنڌي ڪتابن جو وڏو ذخيرو هو، جنهن ۾ تفسير، حديث، فقه، تاريخ، تصوف، سيرت، سوالح، مناظره، فلسفه، عروض، لغت ۽ منطق تي وڏا وڏا مستند ڪتاب

موجود هئا، جي سندس مطالعي ۾ رهندا هئا. اهو ئي سبب آهي، جو پاڻ، عالمن جي گهڻي عزت ڪندا هئا.

اهل سنڌ جماعت سان وابستگيءَ جو سندس اهو حال هو جو پنهنجي اولاد لاءِ وصيت لکي ويو آهي ته، ”اگر ڪو فرد، ڪڏهن به سنت جماعت کان ٻاهر ٿي وڃي ته پوءِ ڪيس منهنجي ڇڏيل ملڪيت کان دستبردار ڪري، ساري ملڪيت وقف ڪئي وڃي.“

مطلب ته هند ۽ سنڌ ۾ شهرت يافته اديب، عالم ۽ شاعر ۽ بلند شخصيت جو مالڪ، اخبار نويس، اهل قلم، ميرن ۽ پيرن جي مجلسن ۽ محفلن جو مور، سياسي ۽ تعليمي اڳواڻ ٿي ڪري، دين جو هيترو قدر ڪري، نمازون پڙهي، امامت ڪرائي، دل کي قوم ۽ دين جي درد سان معمور رکي. اِها سندس اُها بي مثال وصف آهي، جا هن دؤر ڪنهن به وڏي ماڻهوءَ، سياستدان، تعليمي اڳواڻ، اديب ۽ شاعر، صحافي ۽ فاضل شخص ۾ مشڪل سان نظر ايندي.

جڏهن ڪيس ڪن دوستن، ملڪيت وڌائڻ لاءِ چيو، تڏهن پنهنجي ڪتابن جي لئبريريءَ ڏانهن اشارو ڪندي چيائين:

”پنهنجي اولاد لاءِ هيءَ دولت گڏ ڪيو ٿو وڃان، جا لازوال آهي، مفيد آهي ۽ بي بها آهي!“

مرحوم ”بلبل“ پاٽ جي نقشبندي بزرگ، مخدوم نظام الدين رحہ صديقيءَ وٽ، بيعت ڪيل هو. ان کان سواءِ ان دور جو وڏو عالم ۽ مجذوب مولانا ميان غلام صاحب (جنهن کي ”ڏاڏو، ڪري ڇئبو آهي)، وٽن رهندو هو، جنهن سان سندن روح رهاڻ رهندي هئي. ان طرح مولانا مجزوب جو پيو پاءُ، مولوي غلام نبي صاحب ۽ حافظ ڪمال الدين به سندس جليس ۽ رفيق رهيا.

قرآن ۽ حديث جي حقائق ۽ معارف تي، سندس گهري نظر هئي. ان سلسلي ۾ پاڻ سر سيد احمد جي، ”غزاليءَ“ تي ڪيل تنقيد جو جواب پڻ لکيائين، اهو سارو دفتر اڄ به گرامي صاحب وٽ موجود آهي. اهو جواب، سر سيد احمد جي ڪتابن تي، نهايت باريڪ خط ۾ لکيل آهي، جنهن جو قدر مطالعي کان پوءِ علم وارا لڳائي سگهن ٿا. ان جواب ۾ قرآن ۽ حديث مان اهڙا ته مدلل حوالا ڏنل آهن، جن کي هوند گڏ ڪري، ڇپائجي، جن جي مطالعي سان، سرسيد جي نيچريت جي ترديد ٿئي ٿي.

مرحوم بلبل جي مطالعي ۽ حافظي، دين ۽ ان جي تعليمات ۾ سمجهه ۽ فهم جو هڪڙو واقعو هن ريت آهي ته هڪ پيري، پنجاب کان هڪڙا به وڏا عالم، کان پچندي پڇائيندي، اچي سنڌ ۾

نڪتا. سندن اختلافي مسئلو، ڪافي عالمن سڳورن وٽ پيش ٿيو، پر ڪتي بہ حل نہ ٿيو. سنڌ ۾ اتر سنڌ کان هليا، لاڙڪاڻو ۽ سکر ضلعا لتاڙي، اتفاق سان اچي ميهڙ نڪتا. سندن بلبل مرحوم سان بہ ملاقات ٿي؛ حالي احوالي ٿيڻ تي عالمن سڳورن، پنهنجو مسئلو بيان ڪيو. مرحوم بلبل ٻڌي، غور ڪري، آيت جي سياق ۽ سباق تي نظر وجهندي، هڪ اهڙو تہ تعبير پيش ڪيو، جنهن ان اختلافي مسئلي لاءِ هڪ سلجهيل راءِ پيدا ڪئي. عالمن سڳورن جو شڪ شبهو دور ٿي ويو ۽ خوش ٿي، ان غير متوقع جاءِ تان پنهنجو مقصد حاصل ڪري، واپس وريا. هڪ ڀيري، رمضان شريف ۾، تراويحن پڙهائيندي، حافظ کي هڪ هنڌ تاڪاٽو پيو، جنهنڪري، پوين آيتن کي ور ور ڪيو پئي دهرايائين، پر اڳين آيتون سندس حافظي ۾ نٿي آيون. اتفاق اهڙو جو جماعت ۾ اهڙو حافظ يا قاري ڪو نہ هو، جو بروقت کيس لقمو ڏيئي سگهي. حافظ صاحب جڏهن ٽيون ڀيرو، ساڳين آيتن جو تڪرار ڪيو، تڏهن جهٽ، ”بلبل“ مرحوم کيس لقمو ڏنو، ۽ حافظ صاح، روان دوان ٿي ويو. نماز جي ادائگيءَ کان پوءِ، حافظ صاحب، مرحوم بلبل کان پڇا ڪئي تہ آيا اها سوره اوهان کي ياد هئي ڇا؟ ”بلبل“ وراڻيو، تہ نہ. اوهان جو ٻہ-ٽي ڀيرا سوره جي هر هڪ حصي کي پئي دهرايو، ايتري ۾ ان جي مضمون ۽ معنٰي تي غور ڪرڻ سان گڏ، عبارت آرائي، بندش، وزن، بحر ۽ قافيہ جي مناسبت تي بہ غور ڪندو رهيس، ائين ڪندي، زبان تي بي ساختہ صحيح لفظ تري آيا، ۽ مون چئي ڏنا، خدا ڪيو جو درست نڪتا، ورنہ مون کي اها سوره بلڪل ياد نہ هئي.

”بلبل“ جي سيرت ۽ حالات زندگيءَ مان ئي سندس شخصيت جو پتو پوي ٿو. ائين چوڻ ۾ ڪو وڌاءُ ڪين آهي تہ، سندس جاذب ۽ پُرڪشش شاعريءَ ۽ بيان جو سبب خود سندس شخصيت بہ هئي.

پارسيءَ واري، انسان کي ڪشش جي لحاظ مان ٽن گروهن ۾ تقسيم ڪيو آهي: پهريون گروهہ غذا مثال آهي، جنهن کان سواءِ انسان هڪ دم بہ گذاري نٿو سگهي؛ ٻيو گروهہ دَوا مثال آهي، جنهن سان ڪنهن خاص وقت ۽ خاص مطلب تي واسطو رکجي ٿو. جيئن بيمار، فقط صحت ٿيڻ تائين دوا جو محتاج رهي ٿو، تيئن، ڪن ماڻهن سان بہ انسان ذات جو تعلق مريض ۽ دوا وارو رهي ٿو ۽ ڪنهن خاص مقصد ۽ وقت لاءِ رکجي ٿو.

ٽيون گروهہ خود مرض جي مثال آهي، جنهن کان انسان ذات جو هر فرد جان بچايو پيو هلي! ڦاسڻ جي وقت ۾ هزار ڪوششون ڪري جند جان خلاص ڪندو آهي.

ان مثال موجب، ”بلبل“ کي پهرئين قسم سان تشبيهه ڏجي ته اها بلڪل بجا آهي. مرحوم ”بلبل“ مردن جو مور هو. جن ڏٺو، سي ٻڌائين ٿا ته سندن وعبدار گفتگو، محفل تي جادو ۽ رنگ چاڙهي ڇڏيندي هئي. سندس گرم گفتاريءَ اڳيان ڪوڪيچي نه سگهندو هو. اهڙي جاذب نگاهه وضع قطع ۽ فطري شوخيءَ ۽ دلاويزيءَ سان گڏ سيرت به اهڙي خوشنما ۽ پرڪشش هئس، جو سندس ديدار لاءِ دوست احباب به ديوانه وار پيا ڦرندا هئا. سندس مُرڪ ۽ خوش گوئي، گهڻن لاءِ غذائي جان جو اثر رکندي هئي. وڏا ته وڏا، پر ٻار به سندس مشفقانه ۽ پدرانه شفقت کان مسرون رهندا هئا. مطلب تي سڀ ڪنهن پهلوءَ تي جاذب نگاهه ۽ دلاويز هو.

ان ملو ڪٽَ کي سنڌيءَ ۾ هنن لفظن سان ياد ڪيو ويندو آهي: ”ڪنهن جو ڪِلڻ به خواري، ڪنهن جا ويڻ به ورونهه.“

اهو ذاتي تجربو آهي ته، گفتگو ۽ ڪلام، دليل ۽ حجت به تيستائين اثائتا نٿا ٿين، جيستائين صاحب-ڪلام جي شخصيت ۾ ڪا قوت تسخير نٿي ٿئي.

”بلبل“ جي ان قوت تسخير جا ڪيئي واقعا موجود آهن، انهن مان هڪ-ٻه واقعا پيش ڪجن ٿا:

مرحوم بلبل جي دوستن مان هڪ آخوند ميان عطا محمد خان رئيس اعظم مٽيارن وارو هو، جو ڪجهه وقت ميهڙ ۾ اسسٽنٽ انجنيئر ٿي آيل هو. سندس بنگلو، بلبل جي بنگلي جي پرسان هو. اتي هڪ موقعي تي جناب آقا پي حسن جان سرهندي تشريف فرما ٿيو. پير صاحب جن جي تشريف آوريءَ تي، سڄي ميهڙ تعلقي جا مريد خادم اچي گڏ ٿيا، انهن سان گڏ شهر جا معزز ۾ ٿي ويٺا. اندريون ڪمرو ته ڇڪار ٿي ويو، پر ٻاهريون هال، توڙي آڳر ۾ به ماڻهو ويهي ويا. پير صاحب جي رعب ۽ ادب ڪري، هرڪو خاموش هو. مرحوم ”بلبل“ کي به پير صاحب جن جي ملاقات لاءِ دعوت مليل هئي، ”بلبل“ مرحوم ٻاهرئين در کان داخل ٿيندي ئي مٽيون سناٽي وارو منظر ڏٺو: ڏٺائين ته هرڪو منهن منهن ۾ وجهيو، چپ چاپ بي زبان ٿيو ويٺو آهي، اهو ڏسي سندس طبيعت جوش کاڌو ۽ ائين چوندي خاموشيءَ جي مهر کي ٽوڙيندي ، اڳتي وڌندو رهيو ته:

”اڙي بابا! چُپ ڇو آهيو. ڪنڌ گوڏن ۾ ڇو هنيا اٿو، چپن کي چونو ڇو لڳايو اٿو؟ اڙي، رحمت جو ابر ميهڙ جي پوڻءِ تي وسي رهيو آهي، فيض وٺو، خوش ٿيو، ڳالهه ٻولهه ڪريو، پڇو، کُڇو، دل جا

غبار ڪڍيو. اڙي! ڪو ڪاربهر نانگ ته اندر ڪو نه ويٺو آهي، جنهن جي ڊپ کان سُسي سوڙها ٿيا آهيو؟"

ائين چوندي، جيئن پير صاحب وٽ پهتو، تيئن مرحبا مرحبا ڪندي پير صاحب جن اٿي کڙا ٿيا. ساڻس مغلگير ٿيا ۽ ڪيس پرسان ويهاريائون ۽ دلي مسرّت جو اظهار فرمايائون. "بلبل" جي ايندي شرط محفل جو رنگ ئي بدلجي ويو، ماڻهو سرها ٿيا، گفتگو شروع ٿي. هونءَ جو پير صاحب جن سان ڪنهن کي ڳالهائڻ جي جرات ئي نه ٿي ٿي، سا مُهر ٽُٽي. هر ڪو آجو ٿي ويٺو ۽ دستوري نموني ۾ محفل مچي ويئي. هيءُ هڪ مثال آهي، جنهن ۾ اسلامي برادريءُ ۽ برابريءَ کي پڻ ترجيح ڏني ويئي ۽ مرحوم "بلبل" جي بي تڪلف شخصيت تي پڻ روشني پوي ٿي.

ٻيو واقعو ڪراچيءَ جو آهي. ان دؤر ۾ ڪراچي ۾، بمبيءَ مان ٿيٽر ايندا هئا، انهن ۾ زنده ماڻهو ڪردار ادا ڪندا هئا. سئنيمائن جو دؤر گهٽو پوءِ آيو آهي.

ان وقت هڪ پارسي عورت جو ڪراچيءَ ۾ ٿيٽر لڳو، جنهن ۾ نه فقط سنڌ جا، پر پنجاب ۽ بلوچستان جا به وڏا وڏا رئيس ۽ سردار شامل ٿيا. "بلبل" مرحوم به پنهنجي سنگت سان، اڳين ڪوچن تي وڃي ويٺو ۽ ٿيٽر جي پارسياڻي مالڪ پڻ ونگ جي اوٽ ۾، وڏيءَ ڪرسيءَ تي ليٽي، اداڪارن جي اداڪاريءَ جو معائنو ڪرڻ لڳي. کيل هلندي، جلدي ڪو ٽريجڊيءَ جو منظر پيش ڪيو ويو. اهو ايترو ته زهره گداز هو، جو ساري ماندي ۾ روج راڙو پئجي ويو ۽ کل خوشيءَ جي بدران ماتم ڪده مچي ويو. اهڙي هنگامه خيز هل حشر ۾، اوچتو ٻهرين قطار مان مرحوم "بلبل" اٿيو ۽ سڌو اسٽيج تي چڙهي ويو. وڃڻ سان ان پارسياڻي ملڪ کي چوٽيءَ کان گهِلي ٻاهر ڪڍيائين ۽ کيس ڪڙڪو ڪري چيائين: " اس سين کو بند کرو، هم يهان روني کي لئي نهين آئي هين، روني کي لئي هماري پاس اور درد ناک نظاري موجود هين، هم يهان تفريح کي لئي آئي هين."

اهو نظارو ڏسي، حال ته پوري ماندي ۾ سناٽو ڇانئجي ويو! پارسياڻي عورت، نهايت عاجزيءَ سان ٻانهون ٻڌي، "بلبل" مرحوم کي چيو: "آپ تشريف رکهين، مين ابهي ابهي کهيل بدلو نواد يتي هون"، ائين چئي پردي ڪيرائڻ جو حڪم ڏنائين. لحظي ۾ وري پردو کنيائون ۽ ڪلائيندڙ ڪامڪ شروع ڪيائون.

هي واقعو اگرچه ظاهر ۾ معمولي نظر ٿو اچي، پر هڪ شخصيت جي بيباڪيءَ ۽ وقت سر سچائيءَ جو دليل آهي. جذبات جي شدت سان گڏ عمل جي دليري به ان ۾ سمايل آهي. ممڪن آهي ته ٻئي ڪنهن جي اهڙي حرڪت کي بيجا مداخلت تصور ڪيو وڃي ها، يا ڪي چوندا ته مائي صاحبه ڪا ذي فهم هئي، جنهن ان قسم جي اظهار خيال کي به پنهنجي فني ڪمال لاءِ داد ڪري سمجهيو. هائو، پر اهڙي روش کي داد ڪري مڃائڻ لاءِ به ته ڪا شخصيت گهرجي.

ايک وه تهي کي، تها هر بات مين ان کي جادو،
ايک مين هون کي ميري آه مين تاثير نهين.

ٽيون واقعو اهو آهي ته هڪ ڀيري "بلبل" مرحوم پنهنجي مطالعي جي ڪمري ۾ ويٺي ڪجهه لکيو. سندس سامهون سؤ کن قدمن تي ٻاهر، گهرجي در تي ڪو ڀينو فقير پنهنجي عادت موجب، سَين ٽي سين جي ڌم لڳايو بيٺو هو، پر سندس آواز اندر نٿي پڌو. نڪو ڪا ٻانهي ڌر تنيءَ جو شايد ٻاهر نڪرڻ لاءِ تيار هئي. پر مڃتو فقير دانهن مٿان دانهون ڪري، اوڙي پاڙي جو سڪ ڦتائي ڇڏيو. لازمي طرح سان "بلبل" مرحوم جو خيال به ٽُٽو، سو پري کان رڙ ڪري چيائين: "فقير بابا، هن مهل ماڻهو ڪونهي، معاف ڪر." فقير نهه پهه جواب ڏنس: "سائين، پل پهر لاءِ تون ئي ڪٽي ماڻهو ٿيءُ!" "بلبل" کان بي اختيار کِل نڪري ويئي. قلم ڇڏي، انعام طور ڪيسي ۾ هٿ وجهي پنج رپيا ڪڍي ڏنائينس، ۽ چائينس: "فقير لک رپين جو سبق ڏنو اٿئي! هي نذرانو قبول پوي!"

ان طرح وڏڙا ٻڌائين ٿا ته "بلبل" جڏهن اجا ننڍو هو، تڏهن عاشورن جي ڏينهن تي پنهنجي پاءُ ۽ سنپاليندڙ کان بوٽ لاءِ پنج رپيا وٺي، شاهي بازار ڏانهن ويو. واٽ تي وڏي پِڙ وٽ، پِٽَ ڏسڻ بيهي رهيو. ان مهل نهايت رقت انگيز ماحول هجي-- ماڻهن کان ڳوڙها وهي رهيا هئا، دهلن ۽ شرناين وارا به ڪافي رنگ پيدا ڪيو بيٺا هجن. تڏهن خبر پئي جو مليل پنج رپيا ڪڍي، اوسارن وارن تان گهوري، دهلارين کي ڏنائين. ۽ پاڻ اٿين ئي گهر موٽي آيو! سندس اهو عمل، سندس راڳ سان فطري تعلق ۽ شعر وشاعريءَ جي اثر انگريزيءَ سان وابسته هو، جو اڳتي هلي وڏي اوج تي رسيو.

راڳ سان دلچسپيءَ جي اها حالت رهي، جو جڏهن سندس زخم کي ٽُڪي ڏيڻ لاءِ حجام کي آندائون، تڏهن راڳيندڙن جي ٽولي گهرائي، انهن کي حڪم ڪيائون ته "راڻو سُر ڳايو!" ڳائڻن هڪ طرف راڻو ڳائڻ شروع ڪيو ۽ ٻئي طرف حجام سندن زخم کي ٽُڪو ڏنو. ان وقت نڪو انجيڪشن

هٽندا هئا، نڪو ڪلو روفارم سنگھائڻ جو رواج هو. "بلبل"، راڳ جي اثر ۾ ڪيفيت ۾ مستفرق رهيو. حجام هو. "بلبل"، راڳ جي اثر ۾ ڪيفيت ۾ مستغرق رهيو. حجام سندس ساري پُٺيءَ تان ڳڙ ڪي ڦاڙي، ڪو ري ڪڍي ڦٽي ڪيو ۽ ٻه - ٽي سير ڪپھ جا وجھي پٽي ڪيائين. ان ڪان پوءِ راڳ بند ڪيو ويو. بلبل چوندو هو: "راڳ روح لاءِ آهي، ان ۾ بدن جو ڪو ٻه حصو ناهي! راڳ تي سِر وڃي ويندو، پر ذرو ٻه پتو نہ پوندو."

بهرحال "بلبل" مرحوم جي شخصيت ۾ متضاد عناصر جو اجتماع نظر اچي ٿو، جو علم النفس جي روءِ کان بلڪل دلچسپ ۽ تعجب خيز آهي. تقرير جي ڪمال سان گڏ تحرير جو ڪمال، رنگين مزاجيءَ سان گڏ مذهب پرستي، موسيقيءَ ۾ فني وابستگيءَ سان گڏ نماز پنجگانہ جي امامت، شاعرانہ ظريفانہ فڪر ۽ نظر سان گڏ عالمانہ سنجيدگي ۽ متانت، ظرافت آميز ٽوٽڪن ۽ نقلن، لطيفن ۽ نڪتن سان گڏ ٺيٺ اسلامي ڪتابن جي تاليف، مهمان نوازيءَ ۽ سخا سان گڏ قناعت ۽ ڪفايت ۽ باقاعدي حساب ڪتاب رکڻ، رعبدار ۽ جلالت واري رنگ سان گڏ عاجزي ۽ انڪساري، غريبنوازي ۽ خوشمزاجي، قومي ليڊرن، سياستدانن ۽ تعليمي ماهرن سان گڏ زميندارن سان اٿڻ ويهڻ، ميرن ۽ پيرن سان شناسائيءَ ۽ تقرّب سان گڏ، گفتگو ۽ رهڻ ۾ وقار ۽ سنجيدگي، دنياداريءَ سان گڏ ديناري، سهڻي صورت سان گڏ سهڻي سيرت، پنهنجي دور جي رئيس اعظم جي رئيس اعظم هجڻ سان گڏ، ذڪر ۽ فڪر سان مشغولي ۽ طريقہ نقشبند يہ ۾ بيعت، قرآن ۽ حديث جي شب و روز مطالعي سان گڏ ٿئيٽر ۽ ناٽڪ ڏسڻ -- اهي سڀ گُڻ هڪ هنڌ جمع ٿي وڃن ۽ انهن مختلف متضاد عنصرن جو هڪ شخصيت جي زير اثر ٿي، پاڻ ۾ سازياز ٿي نباهڻ ۽ سُرساز سان هلڻ، واقعي هڪ انوکي ۽ عجيب ڳالھ آهي. خود مرحوم "بلبل" جو چوڻ:

صنم بہ خواب وخدا درنظر، چہ خوش يادا،
شب گناه، نماز سحر، چہ خوش يادا،
مڪان نفيس وبتان، مہ لقا، زمان ياور،
يہ ترک اين همہ، حجّ سفر، چہ خوش يادا،

منهنجي ذاتي راءِ اها آهي تہ فني ڪمال جو سنگ بنياد، عمدي شخصيت ۽ اعليٰ اخلاق آهي. "ڪا بہ شخصيت، اخلاق کان سواءِ فني ڪمال حاصل ڪري نہ سگھندي. جي ڪجھ حاصل ٿيو بہ تہ

اهو ڄڻاءُ نہ ڪندو. ان جو عمد و مثال، انگريزي ادب ۾ ”اوسڪار“ جي زندگيءَ مان ملي ٿو. سندس اخلاقي نقص سندس فني ڪمال جي چوٽي نيٺ ڍاهي وڌي.

اهو فني ڪمال، جو دل جي صداقت ۽ دماغ جي طراوت تي ٻيٺل ناهي، جنهن کي سچي شخصيت جي قوّت ۽ ٽيڪ نصيب ناهي، سو نيٺ ڊهي پوندو.

بلبل مرحوم پنهنجي فن ۽ شخصيت ۾ ڪمال رڳوان ڪري حاصل ڪري سگهيو، جو سندس سڀ قوتون، دل وڄان سان پنهنجي عمل ۾ لڳل رهيون. هن پنهنجي فن کي منزل مقصود تائين رسايو. جيڪي پئي چيائين اهو سچ پچ ٿئي ڄاتائين، ۽ جيڪي پئي ڪيائين، ان کي درست پئي سمجهيائين. هن ان کي پنهنجو مسلڪ ۽ مشن، مذهب ۽ مشرب ڪري پئي ڄاتو. سندس شخصيت يڪ سوئيءَ، يڪ خياليءَ ۽ يڪ وجوديءَ تي قائم هئي، جنهنڪري هو ڪامياب رهيو. عجب آهي جو متضاد ۽ مختلف عناصرن ۾ تناسب رهيو، انتشار نہ ٿيو؛ پختگي رهي، ڪمزوري نہ آئي. سندس ڪاميابي ۽ خوش نصيبي اها هئي، جو پڇاڙيءَ تائين سندس خيال ۽ عمل ۾ تناسب قائم رهيو.جو ڪجهہ سندس دماغ تي سوچيو، سو دل تي گهريو، جو دل تي گهريو، سو هٿن تي ڪيو.

ان قسم جون جامع ۽ باڪمال شخصيتون تمام ٿوريون پيدا ٿين ٿيون. هن قحدالرجال ۾ اهڙا ماڻهو ڪمياب آهن، پر ناياب ناهن.

اسان وٽ ”هڪا رانجهو لکان جيها“ جي مصداق، جناب مخدوم محمد زمان صاحب ”طالب المولىٰ“ جي شخصيت آهي، جنهن بابت مون گرامي صاحب کان ٻڌو تہ گهڻو هو، پر ڏٺو هن کين دادوءَ ۾ ڏٺم، تڏهن هڪ جامع شخصيت جا معيار ۽ انوار سندس نفسياتي تحليل مان ڳولي لڌم. پيريءَ سان گڏ فقيري، فقيريءَ سان گڏ اميري، راڳ ۽ رنگ جي مهارت سان گڏ شعر و شاعري، صورت بہ سهڻي ۽ سيرت بہ سهڻي! رياست ۽ سياست سان گڏ راڄداري ۽ مريدن جي نگهداري، علمي ڪانفرنس جي صدارت ۽ فقيرن ۽ عالمن سان محبت، علم ۽ ادب جي فروغ لاءِ ادارا ۽ رسالا، اخبارون ۽ ڪتاب، تصنيف ۽ تاليف، دل ۽ دماغ جي طراوت لاءِ ادبي مجلسون ۽ راڳ ڪانفرنسون، اهي سڀ گُڻ هڪ اعلىٰ شخصيت جا آهن.

مرحوم بلبل لاءِ سندس همعصر عالمن جو ڪجهہ چيو آهي، ان جو ورجائڻ طوالت جو سبب ٿيندو.

سندس شاگرد رشيد ۽ مشهور شاعر، ماستر جمع خان "غريب" هڪ مضمون ۾ هن طرح "بلبل" جي تصوير پيش ڪئي آهي.

لکي ٿو:

"بلبل جي گفتگو سنجيده ۽ باوقار ، موزون ۽ مختصر هوندي هئي. نثر توڙي نظم ۾ سندس طبع، رسا ۽ روان هوندي هئي. سندس دل، دماغ، ڪَنَ غ زبان اهڙا تہ تيز ۽ ڪليل هوندا هئا، جو ساڳي وقت شعر جو شغل بہ ڪندو هو تہ ويٺلن سان ڳالهہ ٻولهہ بہ ڪندو رهندو هو. هر ڪنهن ڏي هڪ نظر ڦيرائي، سڀ ڪجهہ سمجهي ويندو هو. سندس چپن تي هميشہ نت نئين مرڪ نمودار ٿيندي هئي. اهڙو ماڻهو اسان وري نہ ڏٺو آهي..."

بلبل جي فني مقام جي نسبت ايترو چوڻ ڪافي ٿيندو تہ جڏهن سنڌ جي شعرو شاعريءَ جي مڪمل ۽ مدلل تاريخ اجا تائين نہ لکي وئي آهي،تاهم مسلم ادبي سوسائٽيءَ پاران ڇپيل سنڌ جي ادبي تاريخ غنيمت آهي. ان جي ٻئي ڀاڱي ۾ مرحوم "بلبل" لاءِ پڻ مختصر تفارف موجود آهي. ان طرح شمس العلماء علامہ دائود پوٽي پڻ "سرها گل" ۾ مختصر نوٽ آندا آهن. ان طرح "الوحيد آزاد سنڌ نمبر" ۾ مرحوم مولانا وفائيءَ بہ مختصر ذڪر ڪيو آهي. بلبل جي فن تي مرحوم محمد صديق "مسافر"، محترم حاجي محمود "خادم"، ڊاڪٽر خليل، حافظ مرحوم "بسمل"، ۽ مولانا گرامي جا مقالا، ۽ "نئين زندگي" ماهوار رسالي جو "بلبل نمبر" پڻ مطالعي ڪرڻ جهڙا آهن. مرحوم محمد صديق "مسافر" مختصر لفظن ۾ هن طرح "بلبل" جي فن جو تعارف ڪرايو آهي، لکيو اٿس:

"ميان شمس الدين "بلبل" انهن چند شخصن مان هڪ آهي، جي پنهنجي ڪنهن نمايان خصوصيت جي ذريعي سان، عوام الناس جو توجهہ پنهنجي طرف ڇڪي وٺندا آهن. سنڌ ۾ شايد ئي ڪنهن اهل قلم يا اهل هنر کي، ايتري ٿوري وقت ۾، ۽ ايتري ٿوري ڪم ڪرڻ لاءِ، ايتري عزت ۽ ڪاميابي حاصل ٿي هجي، جهڙي مرحوم "بلبل" کي حاصل ٿي. سندس ڪاميابي جو راز سندس خداداد ظرافت ۾ پنهان آهي. روايت آهي تہ پاڻ نهايت ئي سليقہ دار، خوش طبع ۽ با تميز آدمي هو. دهقاني آدمي تہ سندس گفتگو تي موهت رهندا هئا ۽ مهذب شهري بہ گهٽ متاثر نہ ٿيندا هئا. سندس فطرت جي رنگ ڪري سندس شعر ۾ جابجا اڻ ڏکوئيندڙ خوش مذاقيءَ جا فقرا موجود آهن. سندس علميت غير معمولي هئي. پاڻ فارسيءَ ۽ عربيءَ مان چڪيءَ قدر واڪف هو. سندس طبيعت نندي

هوندي ڪان ئي شعر تي مائل هئي، ۽ پريندي اردو، فارسي زبان ۾ شاعري به ڪئي اٿس. تنهن ڪان پوءِ سندس خيال اباڻي ٻوليءَ سنڌيءَ ڏي مبذول ٿيو. سندس ”ديوان بلبل“ گو مختصر آهي، مگر آهي وٽندڙ. جنهن ۾ رسمن رواجن، اجائي نٽ شٽ ۽ مغربي تهذيب جي پيچ ۾ آيل نوجوانن تي بعضي جاين تي ٺيڪا ٺپڻي ٿيل آهي.

ديوان جي آخر ۾ ”ڪرياما نيچرل“ آهي، باقي غزلن ۾ اعليٰ درجي جو شاعرانه مذاق آهي. سندس خيال جي شستگي، مضامين جي پختگي، لفظن جي بيهڪ، پڙهندڙ ۽ ٻڌندڙ جي دل کي هڪدم پاڻ ڏي ڇڪيو وٺي.“

(تحفه ساليانه مسلم ادبي سوسائٽي حيدرآباد سنڌ)

ان طرح حاجي محمد ”خادم“ مرحوم، هن طرح سنڌي شاعريءَ جا دؤر لکيا آهن. لکي ٿو:

”پهريو دؤر اهو هو، جنهن ۾ عربي، فارسي عروض موجب سنڌي شعر چوڻ ۾ ڪين ايندو هو. فقط سنسڪرتي شبدن جي طرز تي لوڙائو بيت، ڏور، ڪافيون ۽ وايون گهڙيون ويندون هيون، جن لاءِ وزن ۽ قافيه جي پچا ڪانه هوندي هئي. ڪو اهڙو سنڌي زبان جو مطلب رکندڙ جملو، جو ڪنهن خاص سر يا لاند يا آلاپ ۾ پورو ٺهڪي ايندو هو، ته ان کي مصرع چوڻ ۾ ايندو هو. اهڙن ٻن -ٽن مصرعن جي مجموعي کي ”شبد“ يا ”بيت“ ڪري ڪوٺبو هو ۽ اهڙا مصرعا ڏيڍا، منا، ٻيڻا يا اڍايا ڪري، راڳ ۾ ڳائڻ سان وائيءَ يا ڪافيءَ جي صورت اختيار ڪندا هئا. هن پهرئين دؤر جي آخرين ترقيءَ جي منزل، قاضي قاضن، شاهه ڪريم ۽ شاهه لطيف تي اچي پوري ٿي، جنهن ۾ ٿورو قافيه جو بنياد پڻ پوڻ لڳو.

”ٻئي دؤر جي ترقيءَ جي ابتدا خليفي گل محمد ”گل“ کان ٿي. هن دور ۾ عربي، فارسي طرز تي عروض جي ڪن خاص ۽ محدود بحرن ۾ سنڌي شعر چوڻ ۾ آيو ۽ اگرچ ڪوشش گهڻي ڪئي وئي ته سنڌي شعر عربي ۽ ايراني عروض جي آغوش ۾ اچي پلجي جوان ٿئي، ته به قافين جون غلطيون ٿيڻ لڳيون. قبر، نظر، بحر اثر، شڪر، سحر سفر، حشر، عقل،فرض، غرض وغيره لفظن جي تقطيع ۾ ڪو به تفاوت رکڻ ۾ نه ايندو هو ۽ محبت، مشقت، مروّت، جهڙا لفظ بروزن ”الفت“ ڪري آندا ويندا هئا. قافيي ۾ سوٽ، ڄاموٽ، ڪوٽ، اک ٻوٽ، نوٽ وغيره جو فرق ڪرڻ ۾ ڪو نه ايندو هول. ۽ ذوق شوق سان روڪ ۽ ٽوڪ جا قافيا جام نظر ايندا هئا.

"ٽيون دور موجود ۽ هلندڙ دور آهي، جو رئيس شمس الدين "بلبل" مرحوم کان شروع ٿيل سمجهڻ گهرجي. هن دور ۾ لغت ۽ قافين جا نقص گهٽ ڪري دور ڪيا ويا آهن ۽ عروض جي 19 بحرن مان 12 بحر، جيڪي اردوءَ ۾ اڪثر مستعمل آهن، سي مروّج ٿي چڪا آهن."

ان سلسلي ۾ مولانا گامي صاحب پڻ سنڌي شاعريءَ کي ستن دورن ۾ تقسيم ڪري دليل ڏنا آهن. اهو سارو مضمون درج ڪرڻ کان گهٽ آهي.

هر هڪ دؤر مان چند فقرا نقل ڪجن ٿا:

(1) پهرئين دور ۾، قاضي قاضن جي هندي ڏوهيڙي واري شاعري شروع ٿي، جا شاهه ڪريم تي تڪميل تي پهتي.

(2) ٻئي دور ۾، ابوالحسن جي سنڌيءَ ۾ "الف" واري قافيہ ۾ ٿي. ان ۾ ٺٽي جي مخدومن جا ديني ۽ فقهي ڪتاب، سادي شعر ۾ پيدا ٿيا.

(3) ٽيون لطيف جو دور آيو. ان ۾ موضوع ۾ جدت ۽ ندرت، ڪلام ۾ رنگيني ۽ شيريني پيدا ٿي. عارفانہ ۽ عاشقانہ رنگ پيدا ٿيو. سنڌي زبان جو ادبي سرمايو استعارن ۽ ڪتابن سان وڌيو. خشڪ انداز بيان جي جاءِ تي دلاويزاسلوب پيدا ٿيو.

(4) چوٿين دور ۾ "سماع" بي ساز شروع ٿيو. مولود، مداحون، مرثيا ۽ مناقبا لکيا ويا ۽ نيٺ نعتيہ ۽ مدح جا مضمون، شعرجي ساغر ۾ پلٽيا ويا.

(5) پنجون سچل جو دور هو، جنهن ۾ لطيف جي اعتدال پسنديءَ ۽ رمزيت کي رنداز ۾ پيش ڪيو ويو. "انا الحق" جو نعرو بلند ڪري، رسم ۽ روح جي وچ ۾ آيل ديوار کي ڍاٺو ويو.

ڇهون دور، آخوند، "گل" کان شروع ٿيو. فارسي طرز تي غزل چيا ويا. اهو غزل جي عبوري ۽ تجربي وارو دور هو. خيال سادا هئا. رديف ۽ قافيي جا تامحات جام رهيا، لفظن جي صحت بہ قائم نہ رهي. ان دور ۾ فاضل شاهہ، سانگي مرحوم، گدا، مرتضائي، حافظ "حامد"، واصل، قادري، قليچ، آخوند قاسم وغيره بهترين شاعر آهن

(7) ستين دور جي ابتدا "بلبل" کان ٿي. "بلبل" هر پهلوءَ تي لکيو. قومي، عاشقانہ، ناصحانہ، اخلاقي، طنزيہ، ظريفانہ، نظم، غزل ۽ مثنويون وغيره. سندس قصيدا، قطعا، زياده رنگين ۽ دلنشين، بلاغت ۽ معافيءَ کان معمور رهيا. اڪبر الهہ آباديءَ جي رنگ ۾ جديد طرز جي ظريفانہ شاعري بہ اول

"بلبل" شروع ڪئي. ان دور ۾ مرحوم "مخلص"، ۽ مولوي "نور" نظاماڻي، مشهور طنز نگار پيدا ٿيا، جن جو فن، پنهنجي جاءِ تي وڏي حيثيت رکي ٿو.

مرحوم "مخلص" ۽ "نور" نظاماڻي جڏهن ته آرين سان بحث ۾ لڙندا رهيا، تڏهن سندن "فن" ترديد ڪندي، مزاج جي اعتدال کان وٺي کين ڏک هڻندو هو. تنهنڪري کين دشمنيءَ جو شڪار ٿيڻو پيو.

هونءَ به مزاح ۽ ظرافت جو معتدل ۽ محتاط قوام تئي ٿو، ان کي پنهنجي معتدل ۽ محتاط رمز تائين رکڻ ۽ نباهڻ آسان ڪم ناهي. ٿورو مٿي چڙهيو ته تلخ ٿي پوندو، گلن مان خار ۽ طنز مان گار بنجي ويندو. هلڪو اشارو به ٿارو بلڪ ڏندو موچارو ٿي پوندو. "بلبل" ان فن کي اهڙو ته اعتدال ۽ احتياط سان نباهيو، جو ان مان نه ڪا دل آزاري ٿي ۽ نه ڪا اشاري بازي سمجهه ۾ آئي. هر ڪنهن سندس ڪلام پڙهيو، پر مخاطب ڪنهن بهئي کي ڄاتو. هر ڪو کلندو ۽ مُرڪندو رهيو. ڪو به نه چڙيو ۽ نه رنج ٿيو. سندس تلخيءَ ۾ شيريني ۽ نمڪيني هئي، جنهن لذت ۽ سواد کي وڌايو. هن سنکي کي مهرو بنائي ڇڏيو، يا ڪوڙي دوا ڪيپسول ۾ ڪارائي ڇڏي."

مٿين چند راين جي

مطالعي ڪرڻ مان معلوم ٿيندو ته "بلبل" کي سنڌي شاعريءَ ۾ ڪهڙو مقام حاصل آهي ۽ ڪهڙي درجي جو مستحق آهي. ان پس منظر ۾ "بلبل" جي ظريفانه تنقيد جي ضرور سمجهه ۾ اچي سگهي ٿي.

مرحوم "بلبل"، دهليءَ جي جنگ آزاديءَ واري سال 1857ع تولد ٿيو هو. هي اهو زمانو هو، جنهن ملڪ کي بهترين ماڻهو عنايت ڪيا هئا. "هند" ۾ سر سيّد احمد، حالي، شبلي ۽ اڪبر الهه آبادي وقار الملڪ ۽ محسن الملڪ پيدا ٿيا ۽ "سنڌ" ۾ حسن علي افندي، "بلبل" الهندو شاهه ۽ بزرگ امروٽي پيدا ٿيا.

هي اهو زمانو هو، جنهن ۾ مغل بادشاهن جي جاگيردارن ۽ تمندارن، صوبيدارن ۽ سردارن جي جانشينن، يعني سنڌ جي زميندارن غفلت ۽ زوال جي سيج تي، جديد نظام ۽ حڪومت جي لانگ بوٽ جي نوڪر سان، ڪروٽ بدلائي، اکيون پٽي کوليون. جڏهن مشرقي تهذيب ۽ ذهنيت جي سونهري سمي سان، مغربي تهذيب ۽ ذهنيت جي سفيد، سرد ۽ تيز اليڪٽرڪ روشنيءَ جو تصادم ٿي

رهيو هو. اهڙي وقت ۾ سخت ضرورت هئي تہ ستل کي بيدار ڪجي ۽ ڪيس مضر اثرات کان برڪنار ڪجي؛ هن جي حرارت غريزيءَ کي اڀاري، ڪيس مرض تي غالب ڪجي.

ان زماني ۾ سڀ کان وڏو خطرو نئين غير روشنيءَ ۽ فيشن جي وبا جو هو. اسان کي برغلايو پئي ويو تہ قدامت پرستي ڇڏيو، پراڻي لڪير جا فقير نہ ٿيو، ڇاتيءَ ۾ جهاتي نہ وجهو، پر نيچرل رول اختيار ڪيو. هن هوا جو اثر، هندو قوم جلد قبول ڪيو ۽ انهيءَ جا ان وقت جا ليڊر، مسٽر ويرومل بيگراج آريہ -ايڊيٽر سنڌي اخبار سکر، مسٽر هرچند راءِ وڪيل پارا هئا، جن هوم رول تحريڪ جي آڙ ۾ ، مسلمانن جي شيوزاہ بنديءَ کي توڙڻ لاءِ وڏي ساز سامان سان تياري ڪئي ۽ غلام محمد خان پرڳڙيءَ جهڙي روشن دماغ ۽ اثر واري ماڻهوءَ کي بہ پاڻ ڏي ڇڪي ورتائون ۽ ان جي حمايت حاصل ڪيائون.

ان هندو مهاسڀائي ذهنيت وارن ليڊرن، توڙي بدزبان آريہ ڪارڪنن، هندو اخبارن ۽ ايڊيٽرن، توڙي هند و نواز سادہ لوح مسلمان ليڊرن جو مرحوم "بلبل"، نهايت سختيءَ سان مقابلو ڪيو. سندن سيني حرڪتن ۽ برڪتن جي قلعي کوليندو، ڪين بي نقاب ڪندو ويو.

نتيجو اهو نڪتو جو مرحوم "بلبل" تي، هندو قوم تي حملي ڪرڻ ۽ سندن خلاف مسلمانن کي ڀڙڪائڻ جي ڏوهہ (153 قلم اپک) هيٺ مقدمو داخل ٿيو. مرحوم "بلبل" ريمنڊ وڪيل ڀڙو، مگر هن صاحب، هندن سان رضامندي ڪرڻ جي راءِ ڏي، جا مرحوم "بلبل" جي غيور طبع گوارا نہ ڪئي ۽ مرحوم سر غلام حسين (سابق وزيراعظم سنڌ) قومي همدرديءَ جي ڪري سندس فيءَ کان سواءِ وڪالت ڪئي.

ڪيس هلندي، مرحوم "بلبل"، سنڌ جي خود هندو اخبارن مان اهڙا تہ حوالا ڳولي ڪورٽ ۾ پيش ڪيا، جن هندن جي ڪيس کي جهوري وڌو. فاضل جج، مسٽر اي. سئنڊس، ڪيس بيڏوهي ٺهرائي ڇڏي ڏنو ۽ اٽلندو فريادي ڌر تي فتويٰ ۾ چِٽا وڌائين تہ "هندن برابر خراب روش اختيار ڪئي هئي ۽ بلبل جو ڪجهہ اظهار خيال ڪيو آهي، ان ۾ هو حق بجانب آهي، تہ سنڌ جا هندو بنگال جي فسادين لاءِ بمن ٺاهڻ لاءِ چندو ڪري رهيا آهن."

ان فتويٰ تي، حيدرآباد سنڌ ۾ وڏو جلوس نڪتو ۽ سنڌ جي مختلف شهرن ۾ قومي ڪارڪنن خوشي ڪئي ۽ جلسا ڪيا.

ان وقت کان پوءِ هندو مهاسڀا جي ذهنيت وارا مخالف، شڪست کائي ويا ۽ ”بلبل“ مرحوم ۽ سندس همڪار گروهہ جي سياسي بصيرت جو سِڪو ڄمي ويو، ۽ حسن علي افندي واري تعليمي تحريڪ زور ورتو.

مرحوم ”بلبل“ هڪ طرف سر سيد احمد جي تعليمي تحريڪ کي پسند ڪيو؛ پر ان سان گڏ، اسلامي تعليم کي، سندس نيچري خيالات هيٺ لتاڙڻ سان اخلاف ڪيو. ان سلسلي ۾ ”بلبل“ مضمون لکيا ۽ پنهنجي شعر وشاعريءَ ۾ جديد فيشن ۽ نيچريت جا چوڏا لاٿا، ۽ ڪيئي ڪتاب لکيائين. پهرئين درجي کان ائين جماعت تائين پورو ڪورس ڪيائين ان ڪم ۾ ساڻس شيخ صادق علي ۽ مرزا قليچ بيگ بہ متفق رهيا.

ان وؤر ۾، جيئن اڪبر الهہ آباديءَ پنهنجي ظريفانہ انداز ۾ جديد تعليم تي تنقيد ڪئي ۽ ان کان پوءِ علامہ اقبال پڻ مغربي تهذيب کي ننديو. تيئن سنڌ ۾ مرحوم ”بلبل“ اهو پارٽ ادا ڪيو، ۽ ان ماحول تي ظريفانہ انداز ۾ تنقيد ڪئي.

مرحوم ”بلبل“ جي فن ۽ تنقيد جو ڪجهہ اندازو، سندس هيٺئين شعر مان لڳائي سگهجي ٿو:

گهر کان نڪتا، نيٽو نيچر، تاڪ ڌنا ڌن تاڪ ڌنا،

سِرَ ۾ ٽوپي، هٿ ۾ هنٽر، تاڪ ڌنا ڌن تاڪ ڌنا،

ان ۾ هڪ شعر آهي، جنهن لاءِ مرحوم بسمل چيو آهي تہ ”ان هڪ شعر تان ٻين جا ظريفانہ دفتر گهوري ڇڏجن.“ اهو هي شعر آهي:

ڇمڇا ڪانٽا، ڪِٽ پِٽ ڪِڙ ڪِڙ، چيمبر ۾ چيئرس جي ٽِڙٽِڙ

شاش ڪرڻ ۾ بينڊ شرشر، تاڪ ڌنا ڌن تاڪ ڌنا.

اهو غزل نما شعر طويل آهي ۽ قابل غور آهي.

”بلبل“ جو اهو رنگ سندس ”ديوان“ ۾ آهي، ڪريما نيچرل ۾ آهي، مامقيما ۾ آهي، ۽ رحيما ۾ بہ آهي . ان سان گڏ سندس نطائف ۽ ظرائف ۾ بہ آهي.

مٿئين غزل کي پڙهڻ کان پوءِ، بقول پير حسام الدين راشدي:

”ڪنهن جي دل گهرندي تہ جنٽلمين ٿي، پاڻ کي خراب ڪري. بيشڪ سنڌ ۾ اڪبر الهہ آباديءَ وارو رنگ ”بلبل“ مرحوم پيدا ڪيو. بلڪ ان کان بہ وڌيڪ دو آتشو ڪري ڇڏيائين.“

مرحوم ”بلبل“، چارلس ڊڪنس وانگر، ظرافت جي ذريعي، پنهنجي سوسائٽيءَ کي بد اثرات کان بچائڻ لاءِ جيڪو فن پيدا ڪيو، تنهن وڏو ڪم ڪيو. دراصل اها ايجاد ۽ جدّت، مرحُوم ”بلبل“ ئي سنڌي ادب ۾ آندي، ان جو مثال سنڌي ادب ۾ اڳ ڪو نہ هو. سندس مزاحيہ انداز ”يوڪين“، جو ڪم ڪيو ۽ فيشن جو بخار ڪڍي، ڇڏيو. پيو تہ ”بلبل“ ان وقت، قوم جي زخم تي نشتر وهائي ڪڍي، جڏهن ڪارو واءُ لڳي رهيو هو ۽ مسلمان نوجوان، جديد فيشن جي وبا ۾ وٺجي چڪا هئا. اهو ئي سبب آهي، جو سنڌ جي سيني محققن متفق ٿي چيو آهي تہ ”بلبل“ هڪ سچي شاعر جا فرائض ادا ڪيا آهن. سندس تخريبي پهلوءَ، جديد فيشن جا ڪوٽ ڪيرائي ڇڏيا.

”بلبل“ سهٽيءَ نقاب ۾ آيل، ڪاري بلا کي پريان ئي پورڙي ورتو ۽ ان جي خراب نتيجن کان اڳواٽ قوم کي آگاهہ ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو.

ائين چئجي تہ جديد دور جي مومل جي ڪاڪ ۾ جو اسان جا ڪيئي ڪونڌر، ميڏرا بنجي، مَحو حيرت ٿي چڪا هئا، تنهن جي طلسمات کي هن باريڪ بين ۽ حق شناس شاعر پرينڊي ئي پروڙي ورتو، تان جو جدوجهد ڪري، ان کي بي نقاب ڪري، قوم کي سجاڳ ڪيائين تہ اها مومل جي ڪاڪ آهي ۽ نہ زندگيءَ جو رنگ محل!

”بلبل“ جي فن جو اهو ڪمال آهي، جو سندس ڪلام ۾ اڄوڪو نقشو بہ هو بهو پيو نظر اچي. اهو آهي پيشنگوئيءَ وارو جزو، جنهن بابت سورجني نيڊو چيو آهي تہ!

”شاعر باڪمال جو فن، هڪ پيشنگوئي ٿئي ٿو، ان ۾ مستقبل جا اُهڃاڻ ۽ آثار پڻ موجود رهن ٿا.“

ظاهر آهي تہ تخريبي پهلوءَ کان سواءِ، تعميري پهلو بہ مڪمل شاعريءَ لاءِ ضروري آهي. ان خيال سان ڏسبو تہ اهو تعميري پهلو بہ ”بلبل“ جي شاعريءَ ۾ بدرجہ اتم موجود آهي.

”بلبل“ مرحوم قوم جي صحيح جذبات ۽ رجحانات، عقائد ۽ خيالات کي اُڀاري درست ڪرڻ لاءِ، قوم جي مرده ۽ افسرده روح کي زنده ڪرڻ لاءِ هيٺيان طريقا اختيار ڪيا آهن، جي سڀ غورڪرڻ جي قابل آهن.

(1) هن ان زماني جي بزرگن ۽ بابرڪت هستين جي چونڊ ڪري انهن جي مدح ڪئي، ۽ قوم کي پنهنجي محسنين جي ڪمال ۽فضيلت کان آگاهہ ڪري، سندس دل ۾ عزت ۽ محبّت جو بي پناهہ

جذبو پيدا ڪيو. اهڙيءَ طرح، ڪارلائل جي قياس موجب، سنڌي ادب ۾ هن هيرو ورشپ جو بنياد وڌو، جو هن کان اڳ موجود نه هو. افسوس اهو آهي ته هن دور ۾ ان نقطه ء نظر کي قطعاً فراموش ڪيو ويو آهي. اهو ئي سبب آهي جو زوم جو شيرازو، پريشان خياليءَ جي نذر ٿي چڪو آهي ۽ هر فرد پريشان به آهي ۽ انارڪسٽ به ٿي چڪو آهي.

هر ڪو ماڻهو، پنهنجن ماڻهن ۾ رڳو عيب تلاش ڪري رهيو آهي، "حسن" جو متلاشي ڄڻ ته آهي ئي ڪو نه! نڪو قوم ۾ ڪي اهڙا چڱا مڙس ئي رهيا آهن، جن جي نيڪي ڪري سگهجي. گويا پوري ملّت، بديءَ ۾ مبتلا ٿي چڪي آهي. اصل ۾ جي ماڻهو ان خيال جا آهن اهي هرو ڀرو صحيح نه آهن. انهن کي ايترو انتها پسند ٿيڻ نه گهرجي. "اڃا ڪي آهين، ڪلجڳ سوڌا ڪاپڙي" تي خيال ڪرڻ گهرجي.

ٻيو ته ڪنهن ٻئي کي ساراهڻ سڀ ڪنهن جو ڪم ناهي. هن لاءِ وڏي جگر ۽ گردي جي ضرورت آهي. عام طرح سان، ڪنهن جي عيب جوئيءَ يا گلا ڪرڻ ڏي ئي ماڻهوءَ جو نفسياتي ميلان رهندو آهي. "بلبل" جي وسعت نظريءَ جو داد ڏيڻ گهرجي، جو "بلبل" دل کولي، قوم جي محسنن کي قصيدي سان ياد ڪيو ۽ ڪين قوم وٽ متعارف ڪيو. سندس قصيدا به فني نقطه نگاهه کان وڏو معيار رکن ٿا. بقول حافظ بسمل مرحوم، "بلبل جا قصيدا، قاآنيءَ جي فن جي ٽَڪُر جا آهن."

ٻيو ته ان قصيده گوئيءَ ۽ مدح سرائيءَ جي سلسلي ۾ فني نقطه نظر سان هڪ مشڪل مسئلو، هر قصيده گو لاءِ سد راهه بنجي ٿو، جو آهي "لُنڊي خوشامد" ۽ "حقيقت بياني!" ٻنهي جي وچ ۾ جو فرق آهي، ان کي هرڪو سمجهي سگهي ٿو. هڪ پنهنجي ذاتي دوست ۽ محسن کي مدوح قرار ڏئي، ان جي مدح ڪرڻ آسان آهي، پر پاڻ کي قومي نقطه نظر ۾ فنا ڪري، قوم جي ترجماني ڪندي قوم جي محسن جي مدح ڪرڻ، بلڪل مشڪل آهي. پنهنجي "زبان" سان مدح ڪرڻ کان، قوم جي زبان بنجي مدح ڪرڻ م ُشڪل امر آهي.

"بلبل"، ان فني نقطه ء نظر سان، مبالغي آرائيءَ کي نظر انداز ڪري جن جي مدح ڪئي، اهي نه فقط ان مدح جا مستحق هئا، پر ان سان گڏ اڃا به وڌيڪ ستائش ۽ مدح جا حقدار هئا. "بلبل"، قصيدي کي متوازن ۽ مناسب حدن ۾ رکي، ان کي پوريءَ طرح نباهيو، جا سندس پڻ حقيقي ۽ بنيادي خوبي شمار ڪرڻ گهرجي. "بلبل" ڪنهن به ٽڪي ٽامڻيءَ جي لنڊي خوشامد نه ڪئي آهي.

هيو تہ "بلبل" پنهنجي قوم کي، پنهنجن ليڊرن جي روشن پهلوءَ کي نظرانداز ڪرڻ کان روڪيو آهي ۽ ٻڌايو آهي تہ قوم جيستائين پنهنجن ليڊرن جي روشن پهلوءَ کي نظر ۾ نہ رکندي، تيستائين اجتماعي اصلاح جو ڪو بہ ڪم پايہ تڪميل تي نہ پهچي سگهندو.

"بلبل" اهو بہ ظاهر ڪيو آهي تہ قوم ۽ ليڊرن جي مفاهمت لاءِ ضروري آهي تہ قوم پنهنجن ليڊرن جي نقص ۽ عيب کي هرو ڀرو تشهير نہ ڏئي؛ ڪوشش ڪري، اصلاح لاءِ سوچي، رڳو فساد نہ پيدا ڪري، پر باهمي تعاون کان ڪم وٺڻ سڪي. سندس خيال اهو آهي تہ ليڊر جي مقبوليت، قوم جي ترقيءَ ۽ عروج جو هڪ زينو آهي. جنهن قوم، ليڊرن جي تاريڪ پهلوءَ تي نظر رکي خواهہ مخواهہ نڪتہ چيني ڪئي آهي، اها ڪڏهن بہ تعمير پسند ليڊرشپ پيدا ڪري نہ سگهي آهي. سندس نقطئہ نظر اهو بہ آهي تہ نفرت جو جذبو قوم ۽ ليڊر کي هميشہ لاءِ جدا ڪري ٿو ڇڏي ۽ انتها اتي ٿي پهچي، جو قوم پنهنجي ليڊرن جي چڱن ڪمن مان بہ بهره ور ٿي نٿي سگهي.

"بلبل"مرحوم، عين سياسي ۽ اخلاقي مصلحت محسوس ڪري، قوم جي اکين اڳيان قصيدي جو شيشو آندو، ۽ سندس اکين اڳيان سندس ليڊرن کي لائق، فائق، دانا، عقيل، همدرد ۽ اعتماد جوڳو ڪري ڏيکاريو؛ ڇو تہ سندس خيال موجب، انسان هر حال ۾ خاطي آهي، تنهنڪري جا قوم پنهنجن خدمتگذارن جي خطائن تي چشم پوشي ڪرڻ نہ سکي آهي، سا ڪڏهن بہ چڙهي ۽ اُيري نٿي سگهي.

قدرداڻِي پيدا ڪرڻ جي سلسلي ۾، پاڻ هن طرح چيو اٿس:

قدرداڻِي بہ ڇا عجب آهي،
جتِ قدر ناهہِ اُت غضب آهي.
قدر داڻي ۽ "واه" جي وائي،
هي خدا جي عطا، وَهَب آهي،

(2) بلبل مرحوم، خالق اڪبر جي حمد وثنا نهايت دلڪش ۽ جاذب، زود اثر ۽ دلنشين نموني ۾ ڪري، الله پاڪ جي بي پناهہ وحدانيت ۽ قدرت ڪاملہ جي گونا گون صنعت ۽ خلقت ڏي رجوع ڪرڻ جي برجوش ۽ پُراثر تلقين ۽ تبليغ ڪئي آهي. ان سان گڏ، غافل مسلمانن جي زنگ آلود قلب کي، رسول ڪريم صلي الله عليہ وسلم جي محبت واري پارس سان گَهَڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس. ان طرح

ڪيتريون مرده ۽ زنگ آلوده دليون روشن ڪري ڇڏيائين.

الغرض، اسلام جي ٻن شعبن، وحدت ۽ رسالت تي ڪامل ايمان آڻڻ، لاالہَ الاّ الله سان گڏ محمّد رسُولا الله جي مفهوم ۽ مطلب کي سيني ۾ سانڍڻ، ان تي عمل ڪرڻ، سندس شاعرانہ ۽ اديبانہ جدوجهد جو مرڪزي نصب العين رهيو آهي. سندس نعتيہ ڪلام، هڪ صادق عاشق، هڪ شيفتہ ۽ وارفتہ ”گل رسالت“ جي ”بلبل“ جي آهہ وفغان آهي. درحقيقت، سرڪار دو عالم صلي الله عليہ وسلم جي محبت ئي ايمان آهي، بلڪ ايمان جي جان آهي ۽ ايمان لاءِ سازو سامان آهي.

ان سلسلي ۾ مرحوم ”بلبل“ پنهنجي حياتيءَ جي آخري گهڙيءَ ۾ بہ جو نعتيہ غزل لکيو آهي، اهو حضور پر نورصلي الله عليہ وسلم کي سندس سچي اُمتيءَ جي سچيءَ سڪ جو سنيهو، ۽ عقيدت ۽ محبت جي فراوانيءَ جو لاجواب خطاب آهي، چيو اٿس:

”رسول الله، امت کي ڇيِّن ۾ نا ڇڏڻ گهرجي.“

اهو شعر نهايت رقت انگيز ۽ روح پرور آهي، جو وفات وقت چيو اٿس.

مرحوم ”بلبل“ پنهنجي فن ۽ ڪلام سان، انهن چيزن، توحيد ۽ عشق نبوي کي وري چمڪايو.

(3) مرحوم ”بلبل“، مسلم قوم کي تهذيب ۽ اخلاقي جي راهہ تي هلڻ لاءِ وٽندڙ ۽ اُڀاريندڙ انداز ۾ آماده ڪيو ۽ ”تصوف“ جي بهترين ۽ عملي دستور العمل تي هلي، تزڪيہ نفس لاءِ تيار ڪيو. ان سلسلي ۾ دنيا جي فاني هجڻ، فقرو فاقي کي پسند ڪرڻ، عبادت ۽ رياضت ۾ مشغول رهڻ، جدوجهد ۽ جهاد ۾ گذارڻ، ڪسر نفسيءَ ۽ فروتنيءَ سان پيش اچڻ، اتفاق ۽ اتحاد سان قومي شيرازه بنديءَ کي مضبوط ڪرڻ لاءِ بهترين ڪلام چيائين.

(4) مرحوم ”بلبل“ پنهنجي فن، ادب، شعر ۽ نثر سان، مسلم قوم کي پنهنجي صحيح مقام کان آگاهہ ڪيو ۽ کيس پنهنجي خيرالامست هجڻ جو احساس ڏياريو ۽ کيس .من عرف نفسہ. فقد عرف ربہ“ واري مقام کان واقف ڪيو، جيئن لطيف، روميءَ ۽ اقبال جي شاعريءَ جو مرڪزي خيال آهي ”پاڻ سڃاڻڻ“ ، جنهن کي فلسفيانہ انداز ۾ ”خودي“ تو سڏجي، ان ڏانهن ”بلبل“ پڻ سهڻي اسلوب سان دعوت ڏني آهي، جيئن اقبال چيو آهي:

وهي هي تيري زماني کا امام حاضر،
جو تجهي، غائب و موجود سي بيزار کري،
دي کي احساس زيان، تيرا لهو گرما دي،
فقر کي سران، چڙها کر، تجهي تلوار کري،

”بلبل“ جي فن ۾، نفي ۽ اثبات جي آميزش، ان شعر جي بصيرت تي دليل آهي.

(5) مرحوم ”بلبل“، پنهنجي شاعريءَ ۾ خالص علمي ۽ ادبي، لساني ۽ فني پهلوءَ کي محفوظ رکيو ۽ سنڌي زبان نهايت سليس ۽ سلوڻي، دلڪش ۽ عام فهم ڪم آندائين. شعر جي رواني، شيرين بياني وزن جي پختگي، بندش جي چستي، سندس فن جو ڪمال آهي، ان طرح نوان استعارا ۽ ڪنايا، لطائف، ظرائف، تمثيلون ۽ تشبيهون پيدا ڪري، ٻوليءَ کي رنگين ۽ نمڪين بنائي ڇڏيائين.

بقول حاجي محمود خادم، ”رنگين ۽ مرصع نثر جو موجد مرحوم ”بلبل“ آهي، خود مرحوم مخلص ۽ مرزا قليچ بيگ مرحوم به سندس تقليد ڪئي آهي.“ ان طرح جناب مولائي شيدائيءَ جي چوڻ موجب:

”بلبل پهريون انشاپرداز ۽ صاحب طرز اديب هو، جنهن مسلم صحافت جو مقام سنڌ ۾ بلند ڪيو، سنڌي صحافت جو بنياد وجهندڙ ”بلبل“ هو.“

ان طرح ڊاڪٽر خليل جي چوڻ موجب:

”بلبل مرحوم، واقعي قومي روح، زبان جي سادگي ۽ عام فهم عبارت پيدا ڪرڻ جي خيال سان سنڌ جو حالي هو ۽ ظرفانه ڪلام ۽ اصلاحي شاعريءَ جي خيالن کان اڪبر الهه آبادي هو ۽ اخلاقي ۽ مذهبي شاعريءَ جي مدنظر تي سعدي ثاني هو.

آخر ۾ عرض ڪندس ته ”بلبل“ کان ڪجهه اڳ ۽ ڪجهه پوءِ توڙي سندس دور ۾ ڪيترائي اهڙا شاعر پيدا ٿيا آهن. جي عظمت ۽ قابليت جي لحاظ سان، بلبل مرحوم کان بدرجها آتم هئا؛ پر هنن جو ڪلام ايترو مقبول عام ٿي نه سگهيو. ڇا لاءِ ته اهو سندن فن ۽ ڪلام، دماغي ڪاوش جو مرهون منت هو، ۽ زور طبع جي پيداوار هو، تنهنڪري تڪليف سان پيدا ڪيل. مصنوعي صنعت ڪڏهن به حيات دوام حاصل ڪري نه سگهي.

ان جي برعڪس، ”بلبلِ سنڌ“ جي صدا اڄ بہ سرزمين سنڌ جي فضا ۾ گونججي رهي آهي، سندس شاعري اڄ بہ سامعين جي مرده جذبات کي بيدار ڪري رهي آهي، بقول اقبال:

وه بلبلِ نالان تها، اس اجڑي گلستان کا.

سندس تخلص بہ عجيب آهي.... ”بلبل“ هزار داستان، انيڪ قسمن جي لولين ۽ سُرن جو مالڪ پرندو آهي، تيئن ”بلبل“ بہ هزار داستان آهي. سندس شعر ۽ ڪلام، بيان ۽ نطق، هر رنگ ۽ ڍنگ تي آهي. ”بلبل“ خوشيءَ ۽ غم، حسن ۽ عشق، شاديءَ ۽ خانہ بربادي ءَ تي نوحہ ڪنان رهي ٿو، تيئن ”بلبل“ جي حياتي بہ اهي عناصر ٿي رکي. ”بلبل“ قوم جي غم ۾، غم انگريز ڪلام چيو. ”بلبل“ مسرّت جا نغما ڳايا، ”بلبل“ حسن جي سحر انگيز ڪيفيت کي بيان ڪيو. ”بلبل“ عشق جي واردات جو نقشو چٽيو. ”بلبل“ قوم جي مسرّت ۽ ڪاميابيءَ ۾ حصو ورتو. ”بلبل“ قوم جي خانہ بربادي ءَ تي دلدوز مرثيا چيا. اهي چارئي عناصر، سندس ”ديوان“ ۾ موجود آهن.

”بلبل“ چوهٺ ورهين جي عمر ۾ 13 سيپٽمبر 1919ع ۾ وفات ڪئي. مرحوم شمس العلماء قليچ بيگ فرمايو آهي:

شاعر ملڪ سنده شمس الدين - ڪہ ازو بود عالمي بہ شگفت. بلبلي - بود او ڪہ بامنقار - درِ معنيٰ، عجيب ترمي سخت، بود او شمس، بر سپهرِ سخن - ڪرد آخر غروب روي نهفت.

”بلبل مرحوم جي علمي ادبي فضيلت، توڙي شخصيت تي ڪافي بحث ڪيو اٿم، هت آخر ۾ سندس سياسي بصيرت تي فقط ٻہ- ٽي حوالا عرض ڪندس.

اول اوهان ان دور ۾ پيدا ٿيل هوم رول تحريڪ جو ڪجهہ تصور ڪيو، جنهن جي چڪر ۾، سنڌ ۽ هند جا وڏا وڏا مسلمان ليڊر اچي چڪا هئا. اهو دور 1918ع وڏو ممڻ مچائي چڪو هو گانڌي، گوکلي، اينِي بيسنت ۽ ديوان مرليڌر ان تحريڪ ۾ حصو وٺي رهيا هئا. سنڌ ۾ غلام محمد خان پرڳڙيءَ جهڙو پرجوش، مخلص ۽ ديانتدار ليڊر بہ متاثر ٿيڻ کان رهي نہ سگهيو.

ان دور ۾ مرحوم ”بلبل“ ڪتاب“ جام جم“ لکيو. ان ۾ هند جي سياسي پس منظر، هندن جي انگريز پرستيءَ ۽ مسلمانن جي حق تلفيءِ تي مفيد ۽ معلومات افزا انگ اکر پيش ڪري مسلمانن کي خبرداري ڪيائين، تہ هو پنهنجي حقن لاءِ جداگانہ تنظيم ڪڙي ڪن ۽ بلڪل جدا محاذ قائم ڪري، پنهنجن حقن لاءِ جدوجهد ڪن. ”جام جم“ جي 56 صفحي تي ”بلبل“ مرحوم لکيو آهي:

”گرگن سان ٻڪرين گڏجي حق نہ گھرن؛ بازن سان چڙيون نہ اُڏامن! اسان جي هستي، اسان جي قوميت سيني ڪان مٿي هئڻ گھرجي، هندن ڪان صدبار وڌيڪ اسان جا پوليٽيڪل حق آهن. هو هميشہ اسان جا محڪوم هئا، انگريز جي چاپلوسي ڪري، هاڻي اسان جا حاڪم ٿيا آهن. اجا وڌيڪ حاڪم ٿيڻ گھرن ٿا. اسان جا انهن ڪان بہ وڌيڪ ڳاتي ٻيڳا حق هئڻ گھرجن، پر جدا، ۽ نہ گڏ.“

”بلبل“ جو هيءُ آواز، علامہ اقبال ۽ قائداعظم ڪان، توڙي الهہ آبادي واري اجلاس ۽ لاهور جي پاڪستان ريزوليشن ڪان، ٻاويهہ سال ڪن اڳ جو آهي، جنهن ۾ پاڪستان ۽ جدا گانہ قوميت جو روح موجود آهي.

ان طرح وفات وقت، بلڪل پوين پساهن ۾ سندس زبان مان هي لفظ نڪتا:

”هندن جا بجڪا ڏار ڪريو ۽ مسلمانن جا بجڪا ڏار ڪريو.“

اهي لفظ پاڪستان جي تاريخ ۾ سنگ ميل جي حيثيت رکن ٿا.

بهرحال، هن مقدمي ۾ بلڪل مختصر طرح سان، مقدمي جي رعايت سان، مرحوم ”بلبل“ جي تعارف ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي اٿم، عرض آهي تہ صاحب ذوق، گرامي صاحب جو مقالو ”بلبل“ ۽ سندس فن“ (مهراڻ، 3/4-63ع) بہ مطالعہ ڪن، جيئن ”بلبل“ متعلق سڀ گوشا روشن ٿين. انهن مختصر لفظن سان، هن مقدمي کي ختم ٿو ڪريان.

ضياء الدين. ايس. ”بلبل“ (مرحوم)

15 -فيبروري 1965ع

قطع تاريخ - وفات بلبل

مشهور عالم ۽ شاعر اڪبر الهه آباديءَ جي شاگرد رشيد، جناب ڊاڪٽر عبدالمجيد صاحب صديقي مرحوم، "بلبل" جي قطع تاريخ ۾ هن طرح پنهنجي جذبات جو اظهار ڪيو آهي:

چراغِ علم، شمس الدين بلبل،
سراجِ حلم، شمس الدين بلبل
سخندان خوب، شمس الدين بلبل
زبانِ مرغوب، شمس الدين بلبل،
اديب سنڌ، شمس الدين بلبل،
نقيب سنڌ، شمس الدين بلبل،
رفيق قوم، شمس الدين بلبل،
شفيقِ قوم، شمس الدين بلبل.
رئيسِ مهر (ميهڙ)، شمس الدين بلبل،
فصيحِ شهر، شمس الدين بلبل.
ڪمالِ شعر، شمس الدين بلبل،
جمالِ شعر، شمس الدين بلبل،
چنين معروف آن ممدوح من بود،
امير مجلسِ شعر و سُخن بود.
محبِّ ملک و قوم دين و ملّت،
سراپا پيڪرِ لطف وشرافت.
ز روحِ شاعري، لبريزي جامش،
نگاهش دوربين، پخته ڪلامش.
ظرافت بذله سنجي، خوش ڪلامي،
در اصنافِ سخن، في الجمله نامي.
بسال سيزده صدسي وهفتم (1337 هه)،

بہ بست و هفت ذي الحج المکرّم.
بہ فردوس برين، آسوده جانش،
هميشہ رحمتِ حق، بہ روائش
بگويند عاشقِ صادق نہ ميرد،
اگر ميرد، حياتِ نو بہ گيرد.
بہ مانده يادگار از گلشنش گل،
ضياءالدّين وشمس الدّين، بلبل.
ز "صديقي" دعا اين با اثر ياد،
مدام او زنده و پائنده تر باد.

تقريظ

مرحوم حاجي محمود صاحب ’خادم‘ لاڙڪاڻہ

مفڪر جي معنيٰ جي هر ڪنهن کي خبر آهي، پر هڪ اعليٰ مفڪر جو معيار ڇا هئڻ گهرجي، تنهن بابت ڪجهہ چوڻ گهران ٿو.

ڄاڻڻ گهرجي تہ هڪڙا مفڪر اهي آهن، جي حڪمت ۽ فسلفي جا دقيق ۽ عميق مسئلا ۽ نت نوان نظريا پيش ڪن ٿا، جهڙيءَ طرح بوعلي سينا، امام غزالي ۽ ڪانٽ. ٻيا اهي آهن، جن جذبات ۽ مشاهدات جا در شهپارا، فن جي رنگ ڍنگ ۾ پيش ڪيا؛ مگر اها ڪوشش يا ڪاوش نہ ڪيائون تہ عوام تي ڪو خاص اثر پوي، يا ماڻهو ان کي سمجهن. هنن جو فڪر خالص فن خاطر هوندو آهي. ٽيون گروه انهن مفڪرن جو آهي، جي فن کي غرض يا غايت يا انتها نٿا ڄاڻن، پر انهن کي انساني حياتيءَ جي سنوار ۽ سڌائيءَ خاطر ڪتب آڻن ٿا. هن قسم جا استاد فن، عملي ۽ اصلاحي پهلو رکندڙ آهن.

شاعرن جو سرتاج، صوفي حضرت شاهہ عبداللطيف ڀٽائي عليہ الرحمتہ ۽ شيڪسپيئر هن قسم جي مفڪرن جا عمدا مثال آهن.

اهڙيءَ طرح ”بلبل“ مرحوم بہ هن معيار جي مفڪرن مان هو. سندس نشان امتياز هي آهي، تہ هن جي فن جو اثر ان وقت جي سوسائٽيءَ تي نهايت عمدو پيو ۽ عوام جي اخلاق جي اصلاح ۾ نهايت ڪامياب ٿيو. انهيءَ ڪري هن پاڻ کي ملڪ جو مفڪر ۽ شاعر ثابت ڪيو ۽ قوم ۾ نهايت خوشگوار انقلاب آڻڻ جو باعث بڻيو.

منهنجي خيال ۾، هڪ اعليٰ مفڪر کي پرکڻ جون ٽي نشانيون آهن: هڪ تہ هن ڪا جدّت آفريني ڪئي هجي؛ ٻيو تہ هن سوسائٽي ۾ نئون روح ڦوڪيو هجي ۽ نوان جذبا پيدا ڪري نيڪ اثر وڌو هجي؛ ۽ ٽيون تہ هن ۾ پيشنگوئيءَ جو مادو هجي ۽ قوم خواهہ وقت جو پورو پورو نبض شناس ثابت ٿيو هجي. هنن ٽنهي پر ڪائن ۾ ”بلبل“ مرحوم بلڪل پورو اُتري ٿو. ان جي ثابتيءَ لاءِ مرحوم عبدالله صاحب ”بسمل“ ٽڪڙائيءَ جا ڪجهہ ويچار، ”بلبل“ مرحوم متعلق پيش ڪريان ٿو. فرمايو اٿس:

”سنڌيءَ ۾ هو پهريون شاعر آهي، جنهن ظرافتي نظم لکيو. هو پهريون اديب آهي، جنهن ظرافت ۾ ملڪ ۽ قوم جي خدمت ڪئي.

”هو پهريون ماهر تعليم آهي، جنهن ظريفانہ ڪلام جي زور تي، سنڌي مسلمانن کي انگريزي علم ڏي راغب ڪيو.

”هو پهريون رفارمر آهي، جنهن ظرافت جي رستي، انگريزي تهذيب جي عيبن کان مسلمانن کي آگاهہ ڪيو.

”هو پهريون سياستدان آهي، جنهن ظرافت جي رستي، حڪومت جي رشوتخور آفيسرن ۽ علماءڪرام ۽ پيران عظام جي مخرب ڪاروائين تي تنقيد ڪئي.

”هو پهريون شاعر آهي، جنهن ظرافت جي رنگ ۾ ڪريما سعديءَ جي تضيمن لکي، قوم جي اصلاح ڪئي.

”هو پهريون اديب آهي، جنهن موجوده سليس نثر نويسيءَ جو رنگ پيدا ڪيو، جو خاص طرح اخباري دنيا ۾ بلڪل ڪارائتو ثابت ٿيو.“

هن پوئين راءِ ۾ ”بسمل“ مرحوم سان حضرت ”مخلص“ مرحوم بہ شامل آهي، جنهن ”بلبل“ جي وفات تي، پنهنجي رسالي ”ڪشڪول“ ۾ افسوس ڪندي لکيو آهي:

”’بلبل‘ مرحوم سنڌ جي مسلمانن ۾ پهريون اخبار نويس هو ۽ پهريون شخص هو، جنهن ظرافت جي ميدان ۾ شاعري ڪئي ۽ هوئي هڪ صحافي هو، جنهن پهريان پهريان صحيح معنيٰ ۾ ايڊيٽري ڪئي ۽ موجود سليس ۽ پراثر ۽ رنگين مضمون نويسيءَ جو سڪو ڄمايو.“

ان وقت جو عالم فاضل مخدوم محمد انور صاحب پاٽائي لکي ٿو:

”جيترو مون تجربو ڪيو آهي تہ ائين پئي معلوم ٿيو آهي تہ ڪنهن بہ بد ڪم کان روڪڻ ۽ قوم کي سڌارڻ ۾ اسان جي ڏکهين اسپيچن، تحريرن ۽ تصنيفن بہ اهڙو اثر نہ پيدا ڪيو آهي، جهڙو ”بلبل“ جي ظريفانہ طرز قوم کي شرمسار ڪري، پراثر بنايو آهي.“

مون هن کان اڳ مختلف تحريرن ۾ ڄاڻايو آهي تہ سنڌي شاعريءَ جو جديد دؤر ”بلبل“ مرحوم کان شروع ٿئي ٿو. آءٌ وڌيڪ چوندس تہ صحيح معنيٰ ۾ قومي شاعري بہ ”بلبل“ مرحوم شروع ڪئي، جنهن لاءِ هن هيٺيان پنج طريقا استعمال ڪيا:

(1) ”بلبل“ قصيدي کي قا آنيءَ جي منزل تائين پهچائي، ان کان هر طرح نهايت مفيد قومي ڪم ورتا.

(2) توحيد، رسالت ۽ ٻين اسلامي ۽ اخلاقي موضوعن تي، شاعري ڪري، ايمان ۽ اسلامي تهذيب ۽ روح کي تازو ڪيائين

(3) نيچرل شاعري ڪري، قوم کي قدرت آشنا ۽ حقيقت پرست بنايائين.

(4) سعديءَ جي ڪريما کي نئين پيرايه ۾، سنڌيءَ جي چاشني ملائڻ سان محفوظ ڪيائين، جا اڄا ڪيترن کي برزبان ياد آهي.

(5) نوان استعارا، نيون تشبيهون، نيون تمثيلون، نيون ترڪيبون، چست بندش، شوخ ادا، فصاحت ۽ بلاغت جهڙيون خالص فني خوبيون، سنڌيءَ ۾ پيدا ڪري، ٻوليءَ جو ادبي پهلو روشن ڪيائين.

آءُ ظاهر ڪري چڪو آهيان ته "بلبل" مرحوم رڳو اديب يا شاعر ڪو نه هو، پر هو سياسي ميدان جو به هڪ سرگرم ڪارڪن، عمدو ليڊر، مفڪر، مدبّر ۽ عوام جو دلدادو، مجلسن جو مور ۽ جادو بيان مقررّ پڻ هو.

(1) هن، حسن علي افنديءَ سان گڏ، ٻولي ڪميشن ۾ وڃي، نهايت جفاڪشيءَ سان انگ اکر ڪڍي، تحريڪ هلائي، "دڪن ائگريڪلچر رليف، ايڪٽ" کي سنڌ سان لاڳو ڪرايو.

(2) خاندان جي ملڪيتن بچائڻ لاءِ قائداعظم جي پيش ڪيل مسودي جو فائدو وٺي، سنڌ لاءِ وقف علي الاولاد جهڙو مفيد قانون پاس ڪرايائين.

(3) سال 1907ع ۾ جڏهن آل انڊيا محمدن ايجوڪيشنل ڪانفرنس ڪراچيءَ ۾ ٿي، تڏهن سنڌي مسلمانن لاءِ هڪ ٺهراءُ پاس ڪرايائين ۽ فارسيءَ کي نصاب ۾ داخل ڪرڻ جي رٿ جي تائيد خود وقارالملڪ صاحب ڪئي هئي.

(4) "مسلمان ۽ تعليم" نالي ڪتاب ڇپرائي شايع ڪيائين ۽ پنهنجي ڳوٺ ۾ انگريزي اسڪول برپا ڪيائين، جو پوءِ وڏي هاءِ اسڪول ٿيو.

(5) بلبل مرحوم پهريون ملي ۽ قومي جذبي وارو شخص هو، جنهن ترڪيءَ جي جنگ، يا جنگ بلقان دوران، "هلال احمر" جي تحريڪ کي سنڌ جي سرزمين تي آندو ۽ زور وٺايو.

(6) ائنيبيسنٽ جڏهن هندستانين کي مذهبي رنگ ۾ ڀنيلائي، انگريزي حڪومت جي ڄار ۾ اڻ سڌيءَ طرح وڌيڪ مضبوط جڪڙڻ جو ڍونگ رچايو ۽ هوم -رول جي تحريڪ جاري ڪئي، تڏهن

”بلبل“ مرحوم، هوم رولي چال جي اصليت پروڙي، ان جي خلاف زوردار تحرّڪ هلايو ۽ مسلمانن کي خبردار ڪيو تہ هو هن جي پيچ ۾ نہ اچن.

(7) اهڙيءَ طرح، مسلمانن لاءِ جدا قوميت جي صدا بلند ڪرڻ وارو پهريون مفڪر ”بلبل“ هو. پنهنجي ڪتاب ”جام جم“ ۾ لکي ٿو.

”خدا کي دانهن آهي تہ مسلمانن جي حال تي ڪو رحم ڪري، ان جو اهو مطلب ناهي تہ مسلمان اصل پوليٽيڪل ميدان تي نہ اچن، ماٺ ڪري سمهين پون، نہ نہ! بيشڪ هو واسطو رکن ۽ مذهبي ۽ ملڪي حق گهرن، غلاميءَ کان آزاديءَ جا پَهہَ پچائين. اسان جي قوميت سڀني کان مٿي هئڻ گهرجي.

(جام جم، ص 56، سن اشاعت 1918ع)

پاڪستان لاءِ گويا هيءَ پهرين صدا هئي. ان وقت جا مسلم ليڊر، رگهو چند سڌارن ملڻ لاءِ ڪوشش ڪري رهيو هئا، تڏهن ”بلبل“ مرحُوم جداگانہ قوميت جو آواز بلند ڪيو.

غرض تہ ”بلبل“ مرحوم جي سياسي تحريڪ جو نيڪ نتيجو هي نڪتو جو بنسبت ٻين قومن جي، مسلمانن تي نہ ائنيبيسنت جو ٿياسافيڪل رنگ چڙهيو ۽ نہ مغربي فيشن يا ان جي پالتو نيٺو نيچري جو اثر ٿي سگهيو ۽ نہ مهاسڀائي هوم -رول چال ڪامياب ٿي.

مسلمانن انگريزي تعليم کي ورتو، پر مغربي ذهنيت کان بہ خوب خبردار ٿي ويا ۽ ان جي وڪڙ ۾ نہ آيا ۽ پنهنجو پراڻيون روايتون قائم رکي سگهيا.

”بلبل“ پهريون شخص هو، جنهن پاڪستان جو عملي طرح پهريون قدم کنيو.

”بلبل“ مرحوم، پنهنجي دوست حسن علي خان افنديءَ واري مرض ۾ليءَ ۾ مبتلا ٿي، تاريخ 13 سيپٽمبر 1919ع تي هن دارالفنا کان جدا ٿي ويو، تڏهن پويان لفظ جي سندس وات مان نڪتا، سي هي هئا:

”هندن جي بجڪا ڏار ڪريو ۽ مسلمانن جا بجڪا ڏار ڪريو.“ شايد پاڪستان جي هيءَ پيشنگوئي هئي.

شاعريءَ جو هي موجوده هلندڙ دور، رئيس شمس الدين ”بلبل“ کان شروع ٿيل سمجهڻ گهرجي. ان متعلق تفصيل سان هن کان اڳ مون گهڻو بحث ڪيو آهي. ان کي مطالعي ڪرڻ گهرجي، جنهن ۾

سنڌ جي اوئلي اصناف، بيت، ڏوهيڙي، ڪافيءَ ۽ وائيءَ ڪان وٺي، عروضي شاعريءَ تائين تبصرو ڪيل آهي --والسّلام.

"خادم" لاڙڪاڻوي

25 - جنوري 1951ع لاڙڪاڻو.

ديباچو

بسمِ اللّٰه الرحمٰن الرّحيم

رئيس القلم، مرحُوم رئيس شمس الدين ”بلبل“

سخن آفرين ۽ سخن رسان جي سلسليورا واجب الثنا تحيت، حمد ۽ صلوٰت کان پوءِ، شائقين نڪت چين، مضمون معاني ناظرين، دقيقہ بين، شعر و سخن ۽ نڪتہ داني جي طبع جو هر شناس، الماس قياس آساس تي مسڪين، شمس الدين هيچمدان، مصنف ديوان جو هي التماس، بصد نياز ۽ هراس، ذهن نشين ٿو ڪري تہ عالَم دنيا ۾ سيڪا جنس، ضد کان خالي نہ آهي، هر نعمت لاءِ حَسَد، هر گل کي خار، هر گنج تا مار ۽ هر سخن تي نڪتہ چيني ضرور هوندي ئي هوندي. انهيءَ اشڪال مثال کان، از اول تا حال، ڪوئي نہ بچيو آهي. مگر باوجود، ان دور رشڪ آمود، انگشت اعتراض آلود جي، سندن اشتغال باڪمال چمڪندو رهيو. مصنف ۽ بي ريا صرافن باصفا جي محڪ -مدد سان سندن مال سخن زلال کي ڪو نقص نہ پهتو، ۽ هر هڪ جي زماني گذرڻ کان پوءِ، سيڪو پنهنجي متاخرين لاءِ، معانيءَ جو باني نظر آيو. پر جڏهن تہ هن زماني ناپائدار جو بڻاءُ، درگذر ۽ ڪل يوم ايتر تي رکيل آهي، ڏينهون ڏينهن سيڪا حالت گهٽ ٿيندي رهي آهي، هر وقت، جي وقت، پنهنجي روش کي روش ڏياري، نئون نئون چمڪو وٺايو آهي.

ان ۾ ڪو بہ شڪ ڪونهي تہ محاوره ۽ اصطلاح تقريريءَ خواه تحريريءَ، نظم يا نثر ۾، پوئين پوئين وقت، سڌاري جو گرٽ ڏيڪاريو آهي ۽ ڏيڪاريندو وجي. سَچ: سيڪا شيءَ موسم سان مٽي، سيڪا حالت رسم سان سُٺي لڳندي آهي، پر تنهن ۾ بہ ٻيئي فرقا، انصاف ۽ اعتراض جا هليا اچن، جي اهي بہ انهيءَ ڦيري ۾ نئون رنگ روپ پيا وٺن.

سخن جو تہ هاڻي رڳو ناٽڪ وجي رهيو آهي، پر ان جي پردن، وجہ اسباب ۽ نقل کي، قياس ۽ انصاف جو وجہ آهي. غرض اهو معاملو اهڙو آهي، جو تاآخر پنهنجي هڪ نہ ٻئي رنگ ۾ هليو ايندو.

مطلب ڳالهہ جو هيءَ آهي تہ هاڻي بہ ويچارا ماڻهو، پنهنجي قدر آهر شعر ۽ سخن جو چرچو پيا ڪن ۽ اها خصوصيت يا خلقت سڀ کان علحدي آهي. البت علم جي چاندي، انهيءَ قرار جي قائم ڪرڻ لاءِ ضروري آهي، نہ تہ ”سيماب“ ڏار، پنهنجو ذاتي ڪم ڏئي ٿو.

هن وچ ۾، مصنف پنهنجو ڪجهه احوال بيان ڪري ٿو، جنهن ۾ ڪومايو علم عروض خواهه فن وغيره جو بہ ڪو نہ آهي. محض از رو شوق جي ابتدا کان طبع شعر تي مائل هئي، پوءِ پنهنجي وسعت آهر ڪچو پڪو شعر چئي، پنهنجي شوق کي پورو ٿي ڪيو. بهرحال، اڪثري اردوءَ ۾ ۽ ڪي فارسيءَ ۾ خيال رهندو هو، پر سنڌي شعر بلڪل قليل.

اتفاق، انقلاب زماني ۽ ڪشش آب وداني کان ڪراچيءَ ۾ قسمت ٿي ۽ اتي ايڊيٽري اخبار "معاون" جي ۾ معين ٿيو، پر هاڻ پنهنجي وطن ۾ زمينداريءَ جي ڪاروبار ۾ مشغول آهي.

اخبار ۾ شاعرن حال جي شغل ۽ غلغل، چندان سنڌي شعر ڏي راغب ڪيو. انهيءَ وچ ۾ ڪي مختلف رديفن جا غزل بہ بعض بعض چوڻ ۾ آيا، پر اڪثري جو مطالعي هندي اخبارن کان طبع، ظرافت ڏي مائل هئي ۽ اهوئي طريقو، دل وندرائڻ جو گويا طبع انس ڪري ورتو هو، تنهنڪري ٿورن ئي ڏينهن ۾ خيال دامنگير ٿيو تہ انهن پراگنده غزلن، ظريفانہ، ناصحانہ، عاشقانہ، خواهه اخلاقي، اصلاحي، مذهبي ۽ ديني کي گڏ ڪري، باقي انهن ۾ ٻيا غزل جوڙي رديف وار هڪ مختصر ديوان ڪٽي ٺاهجي! جيئن عمر جو يادگار بہ رهي ۽ دوستن، دور افتادن لاءِ سوکڙي (خواهه کهڙي بہ هجي) بہ ٿي پوي. ان خيال کي تقريباً ٻہ هفتن ۾ پورو ڪري، ڇپائڻ جو شوق پيدا ٿيو. ان کان اڳ فقط پندرهن يا سورهن غزل، مختلف ٿهيل هئا.

اگرچ هن باغ ديوان ۾، خار خامي جا بہ از قحد آهن، مگر تڏهن بہ اعليٰ قسم جي ظرافت ۽ لطف گلزار معاني کان خالي نہ آهي.

ڪتاب شايع ڪرڻ، گويا پاڻ کي انگشت نمائيءَ جو هدف بنائڻو آهي، پر جو پاڻ کي، "پاٽيءَ ۾ وجهندو، سو ڦهنگن کان ڪٿي ڊڄندو."

انگشت نمائي بہ چڱي، پر ماڻهن جا بہ عجيب غريب خيالات آهن. هڪڙا تہ حال جي شاعر يا ڏٺل وائٺل جي شعر ڏي نهارين بہ ڪين! گو، ان ۾ کهڙي بہ ماهيت هجي. حالانڪ سندن امتياز جو وري اهو حل تہ جيڪڏهن متقدمين جي غزل ۾، متاخرين جو نالو ڪٽي وجهجي تہ جيڪو هزار عيب پيا ڪڍن، پر جيڪڏهن متاخرين جي غزل ۾، متقدمين جو نالو وجهجي تہ هوند ڪو نالو بہ نہ وٺي! سچ چوندا آهن تہ "وڻ چڙهيو واپاري ڪٿيو ڪائي ۽ نانءُ چڙهيو چور ڦاهيءَ چڙهي."

ٻين جو رآيو اهي ته حال جي شاعرن جو شعر، سڀ مجاز جون ڳالهيون آهن انهن ۾ اجائي لفاظي آهي. جن مان نڪو فائدو نڪو حَظ! يا چوندا ته سائين ڏسو هاڻوڪا شاعر ڇا پيا چون!

حالانڪ هر مجاز ڪي حقيقت آهي، سالڪ مجاز مان به اهائي معنيٰ ڪڍي، پنهنجو روحاني لطف تا وٺن ۽ وڏائين، پوءِ شاعر پلي ته ڪهڙي به خيال ۽ حال تي چيو هجي!

داناءُ ماڻهو، ظرافت ۽ مزاح، مذاق ۽ هَجو، تعريف ۽ طنز، غزل ۽ هزل وغيره جي اشعار مان به ڪو عمدو نتيجو ڪڍي، حظَ حاصل ڪن ٿا. نئين محاوري ۽ اصطلاح جا لفظ، ڪلام ۾ آڻجن ته اها به يڪ گونه رونق آهي. ڪلّ حَديد لذيذ.

ٽيَن جو چوڻ آهي ته فلاڻو شعر، فارسيءَ يا اردوءَ مان ترجمو ٿيل آهي. هيءَ چوري آهي يا چوندا ته هن ۾ ڪهڙي فضيلت آهي. پر اهو نٿا ڄاڻن ته شعر جو ترجمو ڪرڻ ۽ نباهڻ هڪ فن صنعت آهي. ڪيترن وڏن شاعرن به ائين ڪيو آهي، بلڪ ان بابت مشتاقن جون فرمائشون ٿينديون آهن.

مثلاً قدسيءَ جو شعر آهي:

آلوده قطرات عرق ديده جبين را،

اختر ز فلک مي نگرد وري زمين را.

ان تي اردوءَ جي نامي شاعر، ”سوداء“ چيو آهي:

آلوده قطرات عرق، ديکھ جبين کو،

اختر پڙي جهانکين هين فلک پر سي زمين کو.

ڏسو ته هي لفظ به لفظ ترجمو ٿيل آهي، ته ڇا چئبو ته هيءَ به چوري آهي! شاعر جو خيال ڪجي استاد وقت جو هو!

هن ديوان ۾ فقط اٺ - ڏھ غزل ظريفانه. نو مذهبن جي لاءِ اردوءَ جي مضمونن جو ترجمو آهن.

چوٿون، ڪي ماڻهو تضمين ڪرڻ تي اعتراض آڻيندا آهن ته ناحق، متقدمين جي شعر ڪي خراب تا ڪن يا ڪارين ٿا. حالانڪ تضمين ڪرڻ، شعر ۾ وڏو فن ۽ حڪمت آهي، هڪ نئين تازگي ۽ عمدي صنعت پيدا ڪندو آهي، جيئن پيوندي وڻ، خاص صنعت ڏيکاريندو آهي.

غرض، ماڻهن ۽ کوهن جا منهن بند ڪرڻ ناممڪن آهن. جيڪڏهن انهن اعترّاض جا سبب بيان ڪجن ته پوءِ ڪتاب اصل مطلب کان ڦري ويندو، جو ته اسان کي ”ديوان“ لکڻو آهي ۽ نه تاريخ.

اهي ٻه- چار ڳالهيون، هت ڏيڻ ضروري ڄاتم، جو ويچاري "بلبل" کي گهڻن زاغ و زغن جي چنبه ۽ طعن ۾ اچڻو آهي، پر گلشن مصنفن بيريا ۾ غلونه "الانسان مرکب" من السهو والنّسيان" سان پناهه ڻووني.

جيڪڏهن ساري ديوان مان ڪو هڪ- اڌ شعر به ڪنهن کي پسند اچي ته پوءِ ان جي صلي ۾ ساري خطا ۽ خامي معاف ڪرڻ فرمائي. قليل عرصي ۾ ايتري شعر چوڻ تي ۽ منهنجي ڪم مائگيءَ تي وزن آڻي، پورو بار عتاب خطاب جو رکن. بلڪ درگذر فرمائين، خار سهڻو کي گلزار تصحيح سان ڻائين.

شمس الدين، "بلبل"

ميهڙ (سنڌ)

24- جمادي الاول سنه 1308 هجري

6- جنوري 1891ع

متن

(ديوان بلبل)

بسم الله الرحمٰن الرحيم

سر سخن جي سونهن اول، پاڪ پرور جي ثنا،
خلق جي رزاق ۽ خلاق داور جي ثنا.
ٿيو ڪلام الهام، امرو نهي جو جنهن تي نزول،
واجب آهي، تنهن سچي سالار سرور جي ثنا.
همدم و همراز، هر دم، هم مصاحب، يار غار،
صدق دل سان چئو سدا، صديق اڪبر جي ثنا.
هو دلاور دين جو حضرت عمر ابنِ خطاب،
زينت دل، زينت محراب و ممبر جي ثنا.
ڪامل الايمان ۽ صاحب حيا، جامع قرآن،
ڪر عجب عثمان، ذوالنّور ين انور جي ثنا.
جي ڪريمن سان مدامي، آب ڪوثر کي پيئڻ،
جو ڪر، اسد الله غالب، شاهه حيدر جي ثنا.
مالڪ جَنَّت آ، سيده نساء العالمين،
رڪن ٿي ايمان جو، شبّير، شَبّير جي ثنا.
حمزه و عباس اعلىٰ مرتب، افضل امير،
ڪر سندي ٻآرهن امامن، سلڪِ گوهر جي ثنا.
پوءِ سندن اصحاب ۽ اولاد ۽ ازواج تي،
تابعن ۽ تبع تابع هوءِ هر هر جي ثنا.
عالمن ۽ صالحن ۽ مومنن ۽ ڪاملن،

چار مذهب جي امامن، دين گستر جي ثنا.

۽ طريقہ معرفت جي سلسن چئني سندي،

پر تنهين ۾، نقشبندي خضر رهبر جي ثنا.

پاسبان اسلام جو سلطان اعظم شاهہ روم،

سنڌ ۾ ڪونسل تنهين جي خانبهادر جي ثنا.

مَجمَعِ احباب وارن دوستن سڀني سميت،

۽ ”معاون“ جي معاون ڇاپ دفتر جي ثنا.

يار ۽ غمخوار، واقفڪار، سڀ سنڌ و پنجاب،

خيوش اقرب، صلہ رحمي، هر برادر جي ثنا.

ٿو وطن ”ميھڙ“ سندو، وه وه جو دل کي وڻي،

هر در و ديوار رونق، باغ بازر جي ثنا.

هيءَ ثناخواني نہ ٿيندي، هونءَ تہ هرگز دلپسند،

جي ڪندين تون ڪين ”بلبل“، دوست دلبر جي ثنا.

❊

منجهہ شان، لبن لعل، بدخشان چوان ٿا،
مرجان ڪان مرجان ٿي، بيجان چوان ٿا.
ياقوت ڪي جو قوت، جگر خون ٿيو هر دم،
پاپوش تي چسپان جي ٿئي پان چوان ٿا.
بـئنسر جي سراسر تي جو گوهر ۾ گُهر آهہ،
درد ان ۾ در دانشہ دندان چوان ٿا.
جهومڪ سندي جهالر ۾ جو جوهر بہ جواهر،
تنهن ڪن ڪي انهيءَ ڪان جو دڪان چوان ٿا.
جو چاه ڪري، چند تہ زندو ئي ٿئي بند،
ان چاه زنخدان ڪي زندان چوان ٿا.
اقرار ۾ انڪار جو بيڪار ڪري ڪو،
احسان فراموش ڪي انسان چوان ٿا.
حاسد ڪي ٿئي ساڙ، جو هن فهم سخن ۾،
غلطي ۾ ٿئي غلطان تہ شيطان چوان ٿا.
مضمون جو ميمونُ نہ انصاف ڪري صاف،
معنيٰ جو نہ ٿئي مان، تہ ارمان چوان ٿا،
”بلبل“ جي غزلخواني ۾، غلغل جي شغل ڪان،
نارسَ ٿئي نادان، سخندان چوان ٿا.

❊

تڪيندي ٿڪي پيام، تارَن ۾ تارا،
ڏيو وَر پون ٿا، سي پارن ۾ پارا.
اٿين هوت هاريان ٿو هنجون هجر ۾،
وهن ٿا ڦڙا، جئن نيسارن ۾ سارا.
ڳوليندي اوهان جي ڳلي آئي هٿ ۾،
ڀُلي ڀيا ويا سڀ، ويچارن ۾ چارا.
ٿي هڪ ڪاري ڪاڪل، ڀي شام فرقت،
ڪيا ان ۾ دل ياد وارن ۾ وارا.
ڪڙي بند زلفن جي اهڙو زبون ڪيو،
لڳي تار ۾ تار، ڳارن ۾ ڳارا.
اٿين تون سڄڻ سائين، سهڻن جي وچ ۾،
ٿو سونهين جيئن تاجدارن ۾ دارا.
محبت ۾ جيڪي وڌيا، سي نہ موريا،
ڪري برهہ، "بلبل" بيمارن ۾ مارا.
جمالت جو بيان ظاهر، ذرا جانان ڪيو ڇو ٿا،
اٿين ٿي، پاڻ کي مٺو ميان منهن سان ڪيو ڇو ٿا.
رخ انور، هزارن کي، ڪيو حيران حيرت ۾،
تنهين کي ڀول سان ڀيهر وري حيران ڪيو ڇو ٿا.
جيڪي عشاق آهن، رنج ۽ ايذاءَ ۾ راضي،
دل آزاري، انهن جي اي مٺا، ارمان ڪيو ڇو ٿا.
اسين آزاد آهيون، منهن رکون ڪنهن جي نہ ملت ۾،
ادا اي واعظو! هت ذڪر دين - ايمان ڪيو ڇو ٿا.
رڳا قاضي رهيا ڪوڙا، وتن ٿا برهمن بيبيا،
اجايو بحث تن سان، انگريزيدان ڪيو ڇو ٿا.

جيڪي آهي سو هت آهي، رڳو اولو آ آخرجو،
اوهان پو، نرڳ توڙي سرڳ جو سامال ڪيو ڇو تا،
گلستان جي در ديوار تي زاغ وزغن ويهي،
ٻڌي ”بلبل“ سنديون باتيون، اوهان ”ڪان ڪان“ ڪيو ڇو تا.

❊

وجي هڪ ڇاپ تي ويهي براندي کي ڪيون ها ها،
الا يا ايها الساقي، ادر ڪاساً و ناولها.
زمينون زر قُرائي، پو وجي پئو قرض ۾ ڪاهي،
ڪہ عشق آسان نمود اوّل، ولي افتاد مشڪلها،
مڙي جي پاڙ ۾ ميمبر، جو ڪن تا ڪنهن ڪميٽيءَ کي،
نهان ڪي ماند آن رازي ڪزو سازند محفلها،
وٺن تا عيب انگريزيءَ مٿي، جو هي سنڌي جاهل،
ڪجا دانند حالِ ما، سبڪسارانِ ساحلها،
ولايت ڏي وجي تو ميل اسٽيمر، ڪيو جلدي
جرس فرياد مي دارد، ڪہ بربنديد محملها،
ڏني آ پير مون کي پادري لڪچر سنڌءِ لذّت،
ڪہ سالڪ بيخبر نمود، ز راه و رسم منزلها،
ٻڌي وارن ۾ وانگوڙا، هلي تي مس جڌهن ”بلبل“،
ز تابِ جعد مشڪينش ، چہ خون افتاد در دلها.

❊

جي وس پڇي ڪو منهنجو ڪيان وات ساڻ وارا،
دردا ڪہ راز پنهان، خواهد شد آشڪارا.
وڪڻي هي ملڪ ساري، ڪيان ترت مان تياري،
باشد ڪہ باز بينم، آن يار آشنارا.
ڏاڙهيءَ ۾ هٿ جيئن جو، پادر پرين جا سر تي،
گر تو نمي پسندي، تغيير ڪُن قضارا.
سانجهيءَ صبوح چاڙهج، پري پنگ جو پيالو،
تا بر تو عرضہ دارد، احوال مُلڪ دارا.
ڳُڻَ ۾ تني جون ڳالهيون، ڳارين ڇو نہ دل ڪي،
دلبر ڪہ در ڪفِ او، موم است سنگ خارا.
ميلي ۾ تون وجين جي، مجرا ڏسين تنين جا،
در رقص حال آرد، پيران پارسا را.
پٽڪو ڳچيءَ ۾ پاتل، جي گهلبو ڏسين تون،
اي شيخ پاڪدامن، معذور دار مارا.
قلقل صراحي مان ٿي، ”بلبل“ ٻُڌو هي غلغل،
هات الصبوح حَيّوا يا ايّها السّڪارا.

❊

سراپا جو امثال آهي عجب،
عجبين جو احوال آهي عجب.
ڏنور زلف جو پيچ، رخسار تي،
اهو جيسم ۾ دال آهي عجب.
پرون ”بي“ سندي ٻاسم، بيني الف،
طرح، نقط ۾ خال آهي عجيب.
دهن ”ميم“، داناءَ دلبر سندو،

جو قرات ۾ هي قال آهي عجب.
ستي ياد نالو سراسر سندس،
فقرن سندو فال آهي عجب.
ٿيو اسم اعظم، سندس پنج انگشت،
عزيزو هي اشڪال آهي عجب.
ڪرڻ لاءِ پرواز، پرين طرف،
هي "بلبل" پرو بال آهي عجب.

❊

ڏسان ٿو خواب ۾ جاڳي ٿو هڪ ربّ،
ڪہ آمد ناگهان، دلدارم امشب.
صفائي سِرَ کي ڏئي، پتلون پاتم،
بحمد للّٰه نِڪو ڪردارم امشب.
ڪلب اندر وجي ڪاني تي ويٺس،
ڪہ سرپوش از طبق بر دارم امشب
ڇيم دل ۾ تہ ٿيندس، عيسوي اڄ،
چو منصور ارڪني، بردارم امشب.
ڇيو، هڪ ميم مون کي، مئي ڏئہ سِرا
رسيده طالعِ بيدارم امشب.
ولايت ڏي وڃي ٿيان گل تي "بلبل"،
ازين سودا ڪہ در سر دارم امشب.

❊

گهرجي شائق کي هڪ پيالو شراب،
الصبّوح الصبّوح يا احباب.
هڪ پُري چهره پڻ هجي همدم،

المدام المدام يا احباب.
ڪٽي هٽ آبروءِ مال اتان،
پس بنوشيد دائما مئي ناب.
جي حياتيءَ ڪي تون حلال ڪرين،
مئي نوشين بخور، به بانگ، رباب.
اُتي اڌ رات جو گُتي تي چئو،
افتح يا مفتح الابواب.
حيف تن ڪي هجي جو سانجهيءَ سا،
ڪه به بندند ميڪده به شتاب
خوب بيهوش بڻج اي ”بلبل“،
فاتقو الله، يا اولي الباب.

❊

ڪنهن فڪل سان تون وڃي هڪوار ڦِڀ،
تي ڦٽيءَ جان وارَ ۾ اي يار ڦِڀ.
ڏس ته هو ساغر صراحي ٽا وڃن،
مئي سندي محفل ۾ نئي ميخوار ڦِڀ.
چو نه خدمت خوبروءَ جي تو ڪرين،
ڪنهن نه ڪنهن ڪم ڪار ۾ بيڪار ڦِڀ.
يار ڪي اڄ عطر جو آ انتظار،
تون ڪٽي بغچو بڻي عطار ڦِڀ.
من رقيبن ۾ به ڪو رخنو پوي،
رات جو چوريءَ، گهمي چوڏار ڦِڀ.
چو وٺين پيو، بوءِ، بالائي بهار،
هاڻ ’بلبل‘ گل اندر ٿي خار ڦِڀ.

❊

عسرت تي رسي عشق ڪان، ايذا ۾ رهي اپ،
سو طرح سخندان جا طعنا ٿو سهي اپ.
چاندوڪي جو سنسو نہ ڪر اي يار چمن ۾،
جي نيڻ ڪٽي توڏي تہ اکڙين ۾ لهي اپ.
مَه رخ مٺي موتين جي نہ جهالر کي سنوارج،
نارنج ۾، ان ريس جي، ٿي رت نہ وهي اپ.
محبوب، لڪي سوگهو ٿي سمجهاڻ مبادا،
پاسي ۾ ڏسي، پنهنجي پيو پَهہَ نہ پَهي اپ،
گردش ۾ اچي، ڦيرو نہ ڏئي، ابتو هي گردون،
بيراهہ انهيءَ باهہ ۾، مون سان نہ ٺهي اپ.
هن باد بهاري جو آه انجام خزان تي،
”بلبل“ نہ سهي گل سان پيو ڳٽتين ۾ ڳهي اپ.

❊

ستم مون تي سڄڻ توڏس ڪيو سپ،
مڙئي، سر تان لنگهي منهنجي ويو سپ.
اجا پيي جي هجئي ڪو دل ۾ ارمان،
اهي پيي ڏک اچي مون کي ڏيو سپ.
وئي جي جان منهنجي، فڪر ڇا جو،
اوهان جو ڪم تہ بس پورو ٿيو سپ.
سهان ٿو ڪين تنهنجي ڪين، هڪڙي،
ستم سر تي ستم، پنهنجو، ٻيو سپ.
رقيبن روبرو آڻي ڏنو سم،
پرينءَ مون کي چيو: پيالو پيو سپ.

سڏائي گلرخن، عشّاق کي ڇيو،
جي ”بلبل“ ٿيو تہ هِئَن سِڪَ ۾ جِيو سيِ.

❊

انئي پَهر مون کي توهان جي آ تات،
ڏکن جو لنگهيو ڏينهن، رنجور رات.
اول بيوفا تون ٿئين بر غلط،
ننڊ ۽ وڏي کي اها وائي وات،
پلي ڇا پيو گذري، وهي واپري،
ڪڏي ڪير ويهي، ڪو تو سان ڪهات.
وهامي سگهو رات وئي وصل جي،
ملا کي لڳي، حيّ عاليٰ الصّلوٰت.
هٽي ڪير تو سان متو مفت ۾،
ٻڏين ڪين ٻوڙا تون ”بلبل“ جي بات.

❊

ادا هن رَهَ روان ۾، دم غنيمت،
عمر جي ڪاروان ۾، دم غنيمت.
ڏهاڙن ڇئن جو هي ڇهڇتو آهہ،
دنيا جي نَنهنَ ۽ هان ۾، دم غنيمت.
پڪي ماڙي نہ جي تو کي ميسّر،
ڪَچي، ڪنڌي، مڪان ۾، دم غنيمت.
اگر حاصل نہ ٿيو حلوو ۽ پوري،
تہ ڄاڻج، خشڪ نان ۾، دم غنيمت.
سواريءَ لاءِ جي فيل وشتر ناهہ،
پيادي پا، روان ۾، دم غنيمت.

ڪٿي مشهور جي نالو نہ ٿيندو،
تہ بهتر بي نشان ۾، دم غنيمت.
ڪري وٺ بوستاني گل جي "بلبل"،
اٿئي باغِ جهان ۾، دم غنيمت.

❊

جان جان، پنهنجو يار آهي ڪِٿ،
مهربان پنهنجو يار آهي ڪِٿ.
ڪئن پلا، دور، دل موافق ٿئي،
آسمان، پنهنجو يار آهي ڪٿ.
چو آڏائين ٿو محل ۽ ماڙيون،
هي جهان پنهنجو يار آهي ڪٿ.
مون تہ توکي چيو هو، هي محبوب،
اي ميان، پنهنجو يار آهي ڪٿ.
جتي هر دم ٿي گڏ گذاريون،
سو مڪان، پنهنجو يار آهي ڪٿ.
شوق ٿئي شعر جي چوڻ جو ڪيئن،
قدر دان، پنهنجو يار آهي ڪٿ.
گَهر بنائج نہ باغ ۾ "بلبل"،
باغبان پنهنجو يار آهي ڪٿ.

❊

يد بيضا، سجڻ جو آهي هَٿ،
شال مون تان نہ هوت لاهي هَٿ.
جو سخن ۾ رکي نہ دست رَسي،
سو سپيرين جو ڪِئن سراهي هٿ.

هو ڪري ڪئن هي ماهيت معلوم،
جنهن جو هن هاڄ ۾ نہ آهي هٿ.
روز، باغِ جنان جو گل ٿي چنو،
ڏس، حبيبن جو ڇا نہ چاهي هٿ.
آسمان پيي، اچي زمين تي پوي،
سوز وارو جي هوند ساهي هٿ.
محتسب جي تہ ميڪدي ۾ اچ،
مستُ پڳڙي هٽي ٿو ڊاهي هٿ.
ڪوئي ”بلبل“ سان گل وفا نہ ڪري،
ائين منهنجو ڏنو آ، ڏاهي هٽ.

❊

دل وڃي تون عرض ڪر، دهلين متان دلدار وٽ،
ڇو نہ حق تنهنجو ٿئي ٿو، جاءِ پهلودار وٽ.
نوڪ ابروءَ جي نوائي، دل کي ستيو سينڌ وٽ،
ڏس تہ سودائي ٿئي ٿو، قتل ڪيئن بازار وٽ.
ڪئن بچي، سا بي ڇئي دلڙي، ڏکن جي ڏنگ کان،
جنهن ڪيو مسڪن مدامي، پنهنجو آهي مارَ وٽ.
ڇا پڇين ٿو حال اي آزاد سِڪ وارن سا،
لٽڪندو ڏسندين ڪڏهن، يا تار وٽ، يا دار وٽ.
ڪئن پلا سيماب جهڙي دل وٺي يڪجا قرار،
اڄ ڇُري وئي چين ڏي، ڪلهہ رهي تاتار وٽ.
ڏس تہ توکي دل ڇوان ٿو، پَچ نظر جي تير کان،
جان ڏنئين تان ترت ٿيندءِ، نَذر جان، خونخوار وٽ.
اي صبا، قاصد صبح جا، ڪر الله ڪارڻ هي ڪم،

وچ ڪنيون، صلواتہ جو هديو، سچي سردار وٽ،
واٽ تي ويندي، گلستان ۾ اگر گڏجيئي گل،
چئينس، رهندين ڪيترو هن بوءِ، خانہ خار وٽ.
هجر ۾ آيا هزارين ٿي عيادت لاءِ دوست،
تون پڇڻ ڀي ڪين آئين "بلبلِ" بيمار وٽ.
دل لڳڻ لاءِ، دل ڪري جهٽ پَٽ،
مَهہ رخن تي وڃي مَري جهٽ پَٽ،
حسن اڳيان هي دل، پتاشو ڏس،
جيئن پاڻيءَ ۾ ٿو ڳري جهٽ پٽ.
جي ڪيان ٿو سوال بوسي جو،
هٿ هٽي ٿو وڃي، پري جهٽ پٽ.
يارَ جا نيڻ، فير باڪَس جڻ،
باهہ تيليءَ ۾ جئن ٻري جهٽ پٽ.
ڪئن ناصح ادا مان صبر ڪريان،
ڏڪ لڳو، سو نٿو ٺري جهٽ پٽ.
جي تون حيلا ڪٽي هزار ڪرين،
ڪئن لڪيو ناٿري، پَڙي جهٽ پٽ.
صحبتَ بد سندو اَثر بَد ٿئي،
ڪيرڏُڏَ جي پئي، ڪري جهٽ پٽ.
وَرُ ڏئي ٿي گلاب جي گل تي،
اچي "بلبل" ذري ذري جهٽ پٽ.

❊

ڪري ٿو ڪو نہ ڪنهن کي ياد پرپٺ،
هجي، پر هانو ڀي همزاد، پر پٺ،

جڏهن ڪنهن ملڪ مان ماڻهو لڏي ٿو،
تہ ڇا آباد، نا آباد، پرپٺ.
سنواري، زلف، دل جي دام ڪارڻ،
وڏي آچوڻ، اڄ صياد پرپٺ.
رقيبن جي ڇئي ڇو منهن متي ٿو،

ٻڌي ٿو ڪو نہ هيئن فرياد پرپٺ.
وڪالت، عَقد لئي، هي آشڪ، ڪافي
ٿئي ايجابَ جو ايجاد، پرپٺ.
فقط تون نامہ بر، نالو ٻڌائج،
ڏسان ڇا تو ٿئي، ارشاد، پرپٺ.
سند ۽ قامت جي ”بلبل“ ڪان ٻُڌي قال،
رهي سڪ ۾ ٿو سَرو آزاد، پرپٺ.

❊

وئيءَ شيءِ جو ارمان، آهي عبث،
حياتيءَ جو سامان، آهي عبث.
جيڻ ناهہ، جيتوڻي، جَڳَ ۾ گهڻو،
هي گوندر جو گذران، آهي عبث.
ڪيو اَڏَ، پُرن، هڪ اشاري سان، پيو،
کُنيءَ کي هٽڻ ڪانُ، اَهي عبث.
ڪَرن اشڪ اظهار ٿا راز کي،
هي طفلن جو طوفان، آهي عبث.
دونالي دو چشمن ۾، بينيءَ جي مَکِ،
نظر لاءِ نيشان، آهي عبث.
لڄائي ٿو لالي لَبن جي پرين،

چپن ۾ چپڻ پان، آهي عبث.
عبادت ڪرڻ آهه افضل مگر،
بنا عشق، انسان، آهي عبث.
ٻڌي داستان، منهنجو، دلبر چيو،
ديواني جو ديوان، آهي عبث.
جهان جي گلن کي نہ ”بلبل“ ڏي دل،
عبث باغ، ابستان، آهي عبث.

❊

خطوط برگِ سمن، ياسمين، ڇا باعث،
رهي ٿي، شوخ کي چين، برجبين، ڇا باعث.
ڇڏي ٿو زلف کي ڇوڙي، او منهن مٿي محبوب،
وجهي ٿو باهہ ۾ ورق عنبرين، ڇا باعث.
سوال بو سہء لب تي، کلي دندانِ يار،
چيو تہ پي نہ، اي شيرانگبين، ڇا باعث.
ٻڌم تہ ڪالهہ انهيءَ خوبرو جي خال مٿان،
وڪيو ٿي، زاهد، ايمان ودين، ڇا باعث.
رڳو نہ اهل زمين کي آهہ راهہ پيمائي،
رهي ٿو، چرخ ۾ چرخ برين، ڇا باعث.
اهو تہ ”بلبل“ کي باغبان ڏسج تعبير،
رهي ٿو، خار سان، گل همنشين، ڇا باعث.

❊

زلف، جو سيني سجڻ تي آدهہ سپ،
ڪونہ ٿئي ٿو، ان مان تنهن کي ڊاءُ ڊپ.
چو لڙي پيو آهہ پستانن مٿان،

ڪير جي چشمي تي تنهن ڪوڙيو آ ڇپ.
ڏک سنڌي، صحرا نوردن تي، اي ڏينهن،
تپ گهٽو، فرقت جو آ ٻيو ڪين تپ.
گرچه تون مرهم موافق ٿو رکين،
پر سڄڻ، منهنجو ٺري ٿو ڪين ٺپ.
گرد، گردش سان نه گڏجي ماهه ڪي،
شمعرو تي آهه ڪاٽوڻن جو ڪپ.
چشم جو باشو چمن ۾ حسن جي،
دل جي ”بلبل“ ڪي ڪٽي ويو ڏيئي جهپ.

❊

ٻري ٿي، آڳ اندر ۾ اچي نه ٻاهر ٻاڦ،
اچي نه سينئه بريان منجهان ٿي ٻاهر ٻاڦ.
فلڪ تون پاڻ سنڀالج، متان ٿئين پرزا،
اجا ته هاڻ اٿي ٿِي، اَلَههَ تو آهر ٻاڦ.
برهه جي باهه جا پيڪا ڪري ٿي، سيني ۾،
جلي وڃي هي بَدن، جي ڪري نه واهر ٻاڦ.
ڪري ٿي، گرمِيِ گردون تي هيءُ جو لاف و گزاف،
ٻٽي نه سا تپشِ دل جگر جي ماهر ٻاڦ.
بنايو ٿي جي فسون سازَ، مار فرعوني،
سڙيو سو مارِ سحر، آئي جڏهن ٿي ساحر ٻاڦ.
اٿاري باهه ڪي ”بلبل“ ٿو شعر جو شعلو،
ڪڍي جي، شورو وشرر جي سخن سان شاعر ٻاڦ.

❊

ڪو ڏسيو يارو مون کي، دل برده دلبر جو علاج،
اي ادا آهي ٻه ڪو هن مرض مضطر جو علاج.
زلف جي ڏنگ جو وچي، جئن حال جوڳيءَ سان ڪيم،
تنهن چيو، ٿيندو اسان کان ڪين اژدر جو علاج.
اڄ ڏسي اک جي اشاري سان عجيبن هئن چيو،
مَر ڏسون ڪهڙو ملان ٿو ڄاڻي منظر جو علاج.
سڀ طبيبن تي چيو، ٿيندو نه ڪڏهن ڪاگر،
طب، ارسطو جو نه لقمان جو نه اڪبر جو علاج.
ٿا چون، جرّاح، هڪڙي زخمِ ابروءَ کان سواءِ،
ٿا ڪيون سڀ، تيغ، خنجر، تِير، تبّر جو علاج.
بوسئہ لب ۽ گزند ڏند جو هي ڏس مليو،
ڪو نه ٿئي هيري وڍيل ۽ لعل احمر جو علاج.
دل ڪسي جا گلبدن، سا ڪئن وري موٽي ملي،
هاڻ پائنج صبر "بلبل"، پهرين نمبر جو علاج،
غافل وڃي ولايت، لنڊن ليڊيءَ ساڻ لائج،
سو قرب سان ڪرستان، وڃي چرچ ۾ چوائج.
سِک ناچ، راڳ تن جو، پڻ بينڊ باجو بلڪل،
پو خوب ٻڌجي بابو، پيو بينڊ بد بجائج.
پهرائڻ، پائجامو، پٽڪو، پنيت، بوچڻ،
ڏئي ٻَن تنين کي، ٽوپي، پتلون، ڪوٽ پائج.
ممبر ميونسپل ٿي، ڏي خوب مُڇ کي موڙو،
مخلوق کي رنجائي، ميٽنگ کي ڄمائج.
پنهنجا عزيز اقرب بيگانا ڄاڻ احمق،
سرمست سرخرو ٿي "صاحب" سدا سڏائج.

مجلس ۾ تنهنجي ڪارو ماڻهو نه مور گهرجي،
ڏئي داءَ "ڊيم فل" جو تنهن کي درئون تڙائج.
تڪبير ۾ وجي ٿي، مرغ ۽ تتر جي لذّت،
گردن مروڙي، تن جي، پيو جوش ۾ جلائج.
ماڻهو هي واهڻي سڀ تا جانور جان ڪائن،
چمچا، ڇريون ۽ ڪانٽا، ٽيبل مٿي رکائج.
سنڌي نَفر ۽ نودر، سڀ چور ۽ چريا هِن،
بٽڙيل ۽ ببرچي، لنڊن منجهان منگائج.
ملان توڙي برهمڻ، بيهودگي بڪن پيا،
وعظن ۾ ڪين تن جي، پيو مغز کي کپائج.
بي. اي. جو شوق، "بلبل" رک رات ڏينهن دل ۾،
پيا خيال خوف خطرا، عقبيٰ سندا پلائج.

❋

نينهن جو نياپو، صبا آندو ڪٿي ناياب اڄ،
منجهه بهارِ حسن آهي، برهه کوليو باب اڄ.
زلف ان جي ڪان جو آئي، زهر آلودي نسيم،
ناگهان ٿي نيشزن، پيو دل ۾ پيچ و تاب اڄ.
لعل لب ڪان، نرخ، شب جي لعل جو ڪسجي چڪو
سي سڻي ساراهه سرخيءَ جي ٿيا خوناب اڄ
يوسفِ ڪنعان جو يارو حُسن ٿيو جلوه نما،
خيال ۾ ڪنهن خوبرو جي جو ڏٺم، خوش خواب اڄ.
ڪر خدايا خير، طرحِ غير تي ٿي اک ڦري،
چشم سان چورائيندو ڪو، عقل جو اسباب اڄ.
دام ۾ ڪنهن گل لقا جي ٿيو گرفتاريءَ جو شوق،

ترڪ ڪيو، ”بلبل“ تڏهن پيخوف، دانہ و آب اڄ.

❊

حوصلو دل جو لٽي ويو، هار ڪجهہ، سينگار ڪجهہ،
ناز ڪجهہ، غمّاز ڪجهہ، رفتار ڪجهہ، گفتار ڪجهہ.
وصل جي پيغام تي محبوب، ورنديءَ ۾ چيو،
ٿي مذبذب، بين ۾، اقرار ڪجهہ، انڪار ڪجهہ.
جانِ جانان ڪان جو پنهنجي سوال جو گهريم جواب،
هوڙيان هائو ڪيائين، چار ڪجهہ، ناچار ڪجهہ.
ڇا هي ان ۾، آهہ معشوقن جو معمولي عمل،
عاشقن ڪان عار ڪجهہ، بيزار ڪجهہ ۽ پيار ڪجهہ.
پيو نشان ڪهڙو اسان ۾، ڪفر جو ڏسندين ادا،
خال خط رخسار ڪجهہ ۽ زلف جو زنار ڪجهہ
آهہ فتني ڪي سمهاريو، در سندس اپٽيو رکي،
خواب جي خمار ڪجهہ ۽ اڌ اکين بيدار ڪجهہ.
همدم وهم باش، ”بلبل“ سان رهي هر وقت ٿو،
عشق جو آزار ڪجهہ ۽ درد دل افگار ڪجهہ.

❊

واٽ وحدت جي، غير واري پيچ،
بلڪ ديهي دُئيءَ جي ساري پيچ.
پاڻ ڄاڻج تہ، پاڻ ”تون“ آهين،
هن ٻجهارت جي ٻالهہ ٻاري پيَچ.
نفس امّاره سان نہ رک الفت،
اهڙي سرڪش جي سربراري پيچ.
مُنهن تي منڙو ۽ پو، گِلا جو گهر،

تنهن دور وئي جي يار، ياري پَڄ.
رکي شانہ، تون شوق جي شب جو،
زلف جي پيچ، پيچداري پَڄ.
رک، دم ۾ عدم، نفيءَ جو تون،
ڪري اثبات، ”لا“ جي لاري پَڄ.
روز وحدت جي باغ مان ”بلبل“،
سر بہ زانو ٿي سبز ٿاري پَڄ.

❊

ياد وارن ڏي ٿي يڪدل يار اچ،
درد دوريءَ ساڙيو، دلدار اچ.
من گهريا محبوب، ماهي، مون سڄڻ،
ماهرو منهنجا مٺا مٺار اچ.
وئي سَحر تنهنجي سڄڻ سڪ سوز ۾،
هئن سڪان ٿو ساهہ جا سينگار اچ.
هجر ۾ ٿيون هارجن. هنجون هزار،
هوت، هيڪر، هيج مان هڪوار اچ.
هر گهڙي، هر ڪر، اوهان جي ٿي هُري،
تون هلي هاٺي، هنئين جا هارَ اچ.
نينهن ۾ تنهنجي نسورا، نازنين،
نير جا نيٺين وهن ٿا، نارَ اچ.
برهہ ۾ ”بلبل“ رهي ٿو بيقرار،
بيوسيءَ بيحد رکيا هن بارَ اچ.

❊

اسان جي انتظاريءَ جو الله لڳ آ، نظر ڪان پڇ،
شرارِ شوق جا شعلا، اڇي اک جي شرر ڪان پڇ.
اوهان جي هجر ۾ جانان، ٿيو هت حال آ هيڻو،
ڪيان ڇا ڳالهه پنهنجي، پاڻ تون ساري شهر ڪان پڇ.
جگر جو لخت ٿي ڪَاڏم، ۽ دل جو خون ٿي پيتم،
گواهي تان اڇي، گاهي، ڪا دل ڪان پڇ، جگر ڪان پڇ.
پڇين ٿو غير ڪان ڇا يار، منهنجي غم سندي حالات،
وهاڻي آهه جا مون تي، اها منهنجي اندر ڪان پڇ.
رڳي تحرير تي توکي جي آهي تندخو ڪو شڪ،
زباني پيي ذرو احوال، پنهنجي نامہ بر ڪان پڇ.
رقيبن روڪ ڪئي اهڙي، جو در بيٺي ڇپائون ٿي،
اندر آ ڪين، ٻاهر بيهہ، پڇڻو ٿي تہ در ڪان پڇ.
رهن گلرخ سندي رخسار تي ڪيئن عرق جا قطرا،
اهو احوال "بلبل" زار، گل جي برگِ تر ڪان پڇ.

❉

آءُ پرين، پرت جو پيار قدح،
پُر ڪري، اڄ تہ ڏاڍو ڏيار قدح.
جامِ جانب جو طور، غور ڏسي،
ٿو ڪري، اڄ فلڪ، نثار، قدح.
خوب مستن جي خوشدلي ٿو ڪري،
خوبرو جي هٿان، خمار، قدح.
رند مشرب، خطاب سان خضري،
ٿو رکي، دست ۾، تيار، قدح.
بي خدا، باخدا ٿئي مئينوش،

جو پئي ان کان پنج بار، قدح.
بزم ۾ بيدلن جي ڪين ٿئي،
چشم ميگون جو برقرار، قدح.
گردش روزگار کان ڇا غم،
تو ڪري، پنهنجو ڪاروبار، قدح.
داغ لالہ جو، باغ ٿئي ”بلبل“،
جو ڏئي گلعذار يار، قدح.

❋

تن زيب، توهان جي تي ڏئي، چست قبا سرخ،
گل چاڪ گريبان ٿو رهي، غم ۾ سدا سرخ.
گلرخ جي اگر سرخ سواريءَ جو سحر ۾،
گلشن مان گذر ٿئي تہ رهي ساري صبا سرخ.
هن پنجئہ جانان مٿي، پامال ڏسي رنگ،
ٿيو پنجئہ مرجان سندو، انگشت نما سرخ.
فندق جي ڏسي فن کي ٿيو، فڪر هي غالب،
ڪنهن دل جي رتا رت مان ٿيا، ساڻ حِنا سرخ.
مصنوعي وَني رنگ نہ ٿئي مثل نڪي مَٽُ،
تنهن لعل لبن ساڻ ڪيو جن کي قضا، سرخ.
گل سرخ جو پردو جي پوي زلف تي هر دم،
ان عڪس کان هر روز ٿين، صبح و مسا سرخ.
لب لعل، شڪر مال، کان بوسي جي عِوض ۾،
ڪئي عاشقِ فرهاد بہ شيرين غذا، سرخ.
محبوب جي مذهب ۾ ٿيا فرض رڳا چار،
لب سرخ، زبان سرخ، سرِ دست، دوپا سرخ.

”بلبل“ جي جنازي جي وصيّت هي ڪئي گل،
ڪٽ سرخ، عطر سرخ، ڪفن سرخ، ردا سرخ.

❊

اڪ ڦَري آهِ يار جي آمد،
ٿي نِگَهه ۾ نگار جي آمد.
بوءِ قاصد، صبا مان ٿي معلوم،
يار، مشڪِ تتار جي آمد.
بي طرح ٿو ڏسي، اٿس ٿيڻي،
چشمِ خون ۾ خمار جي آمد.
سروِ ساجن، جي نونهال اُتي،
آهي شايد، :انار جي آمد.
دل ۾ اڄ ولولو اُٿي ٿو وري،
آهي، غم جي غبار جي آمد.
سسن جي هَٽَ تي ٿئي نہ جي هلچل،
هوند، گهٽجي بزار جي آمد.
ٿي خوشيءَ ۾ غزل سَرائي ڪر،
آئي ”بلبل“ بهار جي آمد.

❊

چنڊڪار ڏئي وار، سڄڻ سِرَ تي سِٽي اٿ،
مهتاب سندي منهن جو آبر، زلف لُٽي اٿ.
هن مسئلي پيچيده ڪيو پيچ اندر پيچ،
دل اٿ تي ٿئي، چوٽي جو وَر ڏئي ٿو وٽي اٿ.
محبوب سندو، ناز بہ اعجاز سراسر،
ابروءَ جي اشاري سان قمر دل جو ڪَٽي اٿ.

هن تيرنگهہ ڪان جو سندم نيم رهي جان،
بوسي جي بها سان ڪوپلي، جان جو مٿي اڏ.
هن خوبرو جو خواب ۾ ڪئي نيم نگاهي،
جادوءَ جي جبر ساڻ ويو، دل جو جهٽي اڏ.
اڄ باغبان، مضمون سندي آہ وفغان تي،
”بلبل“ ڪي ڏنو، بابِ گلستان جو پٽي اڏ.
الف جي ماڙي اندر ۾ پنهنجي آڏ،
پنج طبقا، پُر ڪري، پوءِ لوءِ لڏِ.
تون نفي اثبات ڪي اثبات ڪر،
”لا“جي ”لا“سان، ”لا“سندي سڀ لات ڇڏِ.
منهن رکي موني اُتي، موجود ٿي،
ساھ ڪي سوگهو ڪري، ساجن ڪي سڏِ.
دم تنهين ٿي، دم ڪنان بيدم ادا،
ماسوا الله وارا سڀ محلات سڏِ.
بي وجوديءَ ساڻ حاصل ٿئي شهود،
هن هُوڻَ سان ڪين گڏجي هوت، هڏ.
هن جهان فانيءَ جي ”بلبل“ باغ ۾،
دل دنيا جي گلرخن سان ڪيم گڏ.

❊

هن چست فسون ساز سان ڪنهن جو نہ ڇَلي منڊ،
جو چشم جي جادوءَ سان جادوءَ جو جَهلي منڊ.
هن وار سندي مار ڪي لکَ وار ڪٽي مار،
گوگي جي گروءَ جو نہ هنومان جو هلي منڊ.
هي نانگ نہ ڪنهن ڏانگ جي ڏهڪار کان ڏرندو،

افعي، نڪو اڙدر سندي جوڳيءَ جو جهلي منڊ.
سو تال، جي جيپال ڪري، دشت وجبل ۾،
هن مار کي سو وار نہ مرليءَ جو مَلي منڊ.
جنهن ريت، هُنر جيت، سان هي زلف تئي زير،
سو سامري ساحر تو صحي ڪين سلي منڊ.
شب تار، گلِ شمع چيو، تار کي ڏسندي،
ڏس ڪئن توهنيون، "بلبل" بي پر، هي بلي منڊ.

❊

ڪجي نہ پست پين سان، اي يار پيارا ڏاڍ،
ڪِ سمجهہ، سرنديءَ وارا، هلن نہ سارا ڏاڍ.
تون سچ چئين ٿو، ڪنهن کي نٿو ستائين، پر
مجن ٿا، زلف مسلسل سندا، اشارا ڏاڍ.
جواب ڏس تہ مُکو چاهہ، منهنجي رشڪ ڪليم،
اهو تہ: "نيٺ ڪندا سائين ناز وارا ڏاڍ."
هي ڇا مجال، سچڻ جئن چوي: "ائين ناهي!"
ڏيکاري ڏينهن ڏئي جو ٿو ترت، تارا ڏاڍ
هجي جي هڪڙو ڪو ڏاڍو تہ اُن کي منهن بہ ڏجي،
هي ڪن ٿا زلف، زبر، نيڻ جا نظارا، ڏاڍ.
سري ٿي ڪينڪي ساعت، جنين جي جانب ري،
سهن ٿا سيئي، ڏئي ور، وري ويچارا ڏاڍ.
ڪرين ٿو ڪلڪل، بيهودو، غصّو، "بلبل" سان،
ڪِ ڊڄ خدا ڪان، اي خوشرو نہ ڪر خدارا، ڏاڍ.

❊

لب شير شڪر، قند تہ تنهنجو دهن لذيذ،
هن باغ سراپاء ۾ تہ سيبِ ذِقن لذيذ.
ڇا ڇا نہ چوان، شير و شڪر، ماڪي ڪِ مصري،
مطلب تہ متو آهين، ۽ سارو بدن لذيذ.
آهي نہ متو خاص فقط جسم سندءِ، پر
رفتار ۽ گفتار سندو، فڪر وفن لذيذ.
شيرين سندي شوق ۾ تي ڪوهه پيو قَندّ،
پَٿر ڪي بہ سنجهيو تي، جنهين ڪوه ڪَن لذيذ.
ٿو غم ڪي غذا ڄاڻان ۽ دک درد دوا پڻ،
عاشق ڪي محبّت ۾ آهي هر محن لذيذ.
جئن چئن تي لبِ يار تي مضمون ڪي سوچيم،
تئن تئن تي برآمد ٿيو هي حسن ظن لذيذ
گلرخ جي بِنا ڪين وڻي باغ تو "بلبل"،
جنهن ۾ نہ هجي گل سو لڳي، ڪِئن چَمن لذيذ.

❊

زلف تنهنجي جي اَڙي آ، دل ۾ ساري راتِ، تار،
ان تصوّر ۾ ڪَٽيندي وئي، تہ ڪئن تئي رام، مار.
مون گهڻو ئي، عشق ڪي مَن جي اندر مخفي ڪيو،
پر روئي اکڙيون ئي ڪن ٿيون، عام ظاهر راز، زار،
سچ پڇين منهنجي تہ مرضي آهِ دائمي گڏ رهون،
هاڻي اڳتي جئن تئي ازروءِ مصلح، راءِ، يار.
نقد موڙي مال ودل جي سڀ تلخ تاراج ڪر،
اي چريا اڳ ۾ تہ تارج تن ۾ پنهنجي راس، سار.
هن محبّت، جانبازيءَ، جنگ جُو، ميدان ۾،

قتل تي ڪيئي ڪري ويا، رڻ ۾ پنهنجا راو، وار.
هي تئين جي تول پاسي ٿيا تہ پنهنجا ڪِيَم ڇاڻ،
رک ترِيءَ تلوار هر دم، مرد، پنهنجي، ران، نار.
عشق گل گل بي بقا کان شوق، ”بلبل“ بند ڪر،
لعل و گوهر، دم غنيمت جا، نہ تون هِن راهہَ-هار.

❊

تنهنجي لباس لال کان گلنار نار، نار.
۽ زلف مشڪ بوء سان، مشڪ تتارَ تار.
جنهن وقت، جوڙ توڙ سان، گلشن ۾ تو گهمين،
تڏ رشڪ ساڻ ٿو رئي، گلزار، زار، زار.
منجهہ ياد سَر وقد، هتي هر ويل تي وَهي،
هڪ نهر نيڻ نيڻ مان، خونبار، بار، بار.
ڪو ڏينهن ياد ڪر تہ سنڌءِ هس وفا شعار،
هاڻي ڪيا سڄڻ، ڪئين اغيار، يار، يار.
سو ڇو هجي نہ فَند ۽ ڇندن کان فڪر مند،
جنهن جي پوي ٿي، مہ روئي مڪار ساڻ ڪار.
سيني ۾ خار خار نہ ڇا کان خلش ڪري،
بادَم رهي ٿو، هِن گُل بي خار ساڻ خار.
پيغامِ غير، صِحّتِ بي يار ڏئي صبا،
هن طرح تي تون ”بلبلِ“ بيمار ڪي نہ مار.

❊

”وَنگي“ دل وئين منهنجي ولِ ساڻ وَر،
ڇنان هوت، ”ڇاهون“ نہ تو لئي ڇپر.
سوا تو نہ ”گدڙن“ ۽ بگهڙن جا هُلَ،

ڏکي هاڻ ڏونگر، ”ميٺي“ کيم ڏر.
پنهل لئي اتي ”پاءِ لَڪَ“ ۾ ليا،
”ڪري لاڙ“ لوڪن ڪنان تيلهه -تر.
متيرن، مين، ڪين ڪٽڪيو ڪڏهن،
ڏنو ننڊ، ”چوڪو“ ٻه آبل آبر.
اديون، ”ري پڙائيءَ“ نه رب جي رسان،
جبل ۾ وهائن اکيون جام، جر.
پنهون ڄام تنهنجو نه شل غم ڏسان،
جو ”توريءَ“ ڪو منهنجو نه واهر نه ور.
توڙي منهنجي ڏيرن ۾ ها ويرَ وَڏَ،
نه تن ڪان پيم ڪو ”ڪدو“ رت ڪَتَر.
نه ”بلبل“ تون رک، باغ، چوڙا، اڱڻ،
خزان باد رنگي ڪو آٽي نه بر.

❊

سوال هي جو ڪيم ته سائين نه سونهين،
تو دلربا ڪي گڙٻڙ.
جواب جلدي ڏنو هي جانان،
نه گهرجي پڻ تو گدا ڪي گڙٻڙ.
لکيم تي اڄ رات، هي عريضي،
دو پشت مضمون هو طول پيچي،
رهي تي دل ساڻ منهنجي هر دم،
توهان جي زلفِ دوتا ڪي گڙٻڙ.
هو گوڙ گلشن ۾ اڄ ته اهڙو،
جو غنچه جو بَند دَم هو،

جو تنگَ گرميءَ کان گلبدن ٿِي،
ڪيو ٿي بند قبا کي گڙبڙ.
گذر ڪيو آهي ڪالهہ شايد،
سحر جو محبوب جي مڪان تان،
ائين ٻڌو ٿَم تہ ڏينهن سارو،
هئي گلن سان صبا کي گڙبڙ.
سڏائي هڪ ڏينهن، سَرو آزاد،
مون کي اهڙي ڏني نصيحت،
نهال نازانِ حسن و خوبي،
تي ڇا لڳي بينوا کي گڙ بڙ.
ڪيو هزارن کي شاهِ ڪونين،
اَهنجي قامت،. بغيرِ سايہ،
ائين ئي معدوم ٿي رهڻ کان،
وَڏي آسايہِ هما کي گڙ بڙ.
وسيلي تانيث سان جو ابليس،
خلد گهر مان تڙايو آدم،
سبب، اهي حرڪتون ئي ڇئجن،
رهي ٿي هت پڻ حوا کي گڙبڙ.
جو اهل معنيٰ، مزاج منصف،
سو منهنجي مضمون کي مڃندو،
جو آهِ حاسِد، اصل کان ”بلبل“،
هجي تنهين کي ادا کي گڙبڙ.

❊

زلف، ابرو، خال خط، جاتي هجن هي چارچيز،
قيد، قتل ۽ دام قاسي، ٿا سکن هي چار چيز.
حسن حضرت شاهه اڳيان، منجهه پلڪَ انسان کان
دين، ايمان، عقل، دل، وهلو وڃن هي چار چيز.
عشق جا جنهن جي ڇُٺي تي، ٿا لڳن تنبو تڏهن،
صبر، شرم ۽ عيش، عزّت، ڪوچ ڪن، هي چار چيز.
زود رنجي ۽ تڪبّر، بيوفائي ۽ رُسَڻُ،
دائما دلدار وٽ، حاضر رهن هي چار چيز.
برهه جي بازار ۾ جيڪو اچي سودو وٺڻ،
درد، زحمت، ياس، حسرت، ٿا مِلن، هي چار چيز.
بيقراري، دل فگاري، انتظاري، اضطراب،
مونس ۽ همراز سي، هر وقت هِن ، هي چار چيز.
هجر ۾ دلدار جي آهي رهڻ، اهڙيءَ طرح،
آب، نان ۽ خواب، راحت ٿا پُڄن، هي چار چيز.
دين و ايمان، تندرستي، آبرو، ”بلبل“ کي رَبَّ،
ڪر عطا ان کي وسيلي پنجتن، هي چار چيز.

❊

گردشِ گردون کان ٿيس، ناڪام بس،
تون فقط، جاني پيارج جام بس.
مرغِ دل جي لاءِ، نو صياد کي،
خال، داڻا زلف آهن، دام بس.
آهه ڪافي عاشقن جي قتل لئي،
ابروئي تنهنجي صنم صمصام بس.
آهي خالي خشڪ مغزن کي مفيد،

چشم تنهنجي، روغنِ بادام بس.
هو تپ هجران، اڳيئي سور ساڻ
اڄ تہ سودا مان ٿيو سرسام بس.
سَرو کي چئو لاهي پنهنجي لاڏ، جو
هاڻي تنهنجو مثل ٿيو آ عام بس.
واءُ جي شايد وئي موسم قري،
جو پرين جو آهہ ٿيو پيغام بس.
چو هٽو دم، عندليبو عشق جو،
برهہ ۾ ”بلبل“ ٿيو بدنام بس.

❊

جان آخر وئي آيو نہ هو جاني افسوس،
دل سندو دل ۾ رهيو، راز نهاني افسوس.
صبرِ ايوب ڪيم، گريہء يعقوب ڪيم،
نہ مليو، پر نہ مليو يوسف، ثاني افسوس.
مشڪ زلفين جون وڪاڻيون ٿي اڳي ئي رَتيون،
ڪئي وري گول گره ان ۾ گراني افسوس.
جڏهن تصوير ۾ نڪتو نہ بريزد جو ناز،
اٿي بيوس چيو بهزاد تہ ماني افسوس.
چو انهيءَ خيال ۾ تون خونِ جگر پيو ڪائين،
ڪير تنهنجي هي ڪندو، قدرِ معاني افسوس.
ڏسي دلبر، منهنجي ديوان کي گلشن ۾ چيو:
بس رڳي، هيءَ رهي، ”بلبل“ جي نشاني افسوس.

❊

سودي سرور سرمد جي راس آهي ناس،
ڪل عقل ۽ قياس جي اجناس آهي ناس.
آ رشڪ درج درّ جي دہلي سندي دهن،
هڪ دم سو لعل، زمرد و الماس آهہ ناس.
مسهل ٿئي ٿي مغزجي، خمسہ حواس حل،
نزلہ نزول خارجِ خنّاس آهہ ناس.
چيٽي تنهين جي چاڙهي ٿي، عرش عظيم تي،
دافع بلاء نافعِ وسواس آهہ ناس.
عقده ڪشا، حقائقِ اسرار غيب جي،
عبرت نما عجائب منجهہ ناس آهہ ناس.
قدسي صفت جو قبلو، رستو آ ذات جو،
منزل مراد. پاس ۽ انفاس آهہ ناس.
سمجهي سخن کي منهنجي تو سالڪ فصيح ڪو،
”بلبل“ بلاغتن جي صحي باس آهہ ناس.

❊

موٽي بهار آئي، چمن لالہ زار ڏس،
هن باغي دل جي داغ کي اڄ نوبهار ڏس.
بوئي نسيم زلفِ سيہ، مشڪبار ڪان،
سرسبز، سمن سنبل وتر، تابدار ڏس.
بيدار ۽ نزار، اچڻ جي اميد ۾،
هن چشمِ انتظار جئن، نرگس کي يار ڏس.
ڪيو هجر ۾ اوهان جي، اي گلرو ۽ گلبدن،
گلزار بي خزان کي خزان خار خار ڏس.
محروم سايہ، قامت مجنون، مثل مدام،

تنھنجي جدائي کان ھي سروَ جو ٿبار ڏس
مستن کي عشق ۾ نٿو يڪجا رھي قرار،
جامِ مئي کان گردشِ، در روز روزگار ڏس.
اي برق سوز خرمنِ صبر و قرارِ دل
اک اشڪبار مان ھي، گُھر آبدار ڏس.
انصاف شرط آھ، عدالت ۾ عشق جي،
پنھنجي جفا ۽ منھنجي وفا، باربار ڏس.
خاطو ۽ ناظرينِ شعراء ۾ شور پيو،
آئي چمن ۾ ”بلبل“، ھو بيقرار ڏس.

❊

روز مون کي، تنھن يگاني يار جي آھي ڪشش،
دل اندر، دلدار جي ديدار جي آھي ڪشش.
دانئہ تسبيح مان مطلب نہ منھنجي ٿيو تمام،
زاھد اڄ، زلف جي زنّار جي آھي ڪشش.
ھُس گھٽائي ڏينھن مسجد ۾ مصلّي اي ملان،
ابروئي محراب جي خمدار جي آھي ڪشش.
ٿا رھن، محبوب جي مصحف اندر پارا پٽيہ،
ورد ۽ اوراد ان اذڪار جي آھي ڪشش.
ڪالھہ ميخاني ۾ رندن جي، ٻئي گروي رھيا،
مولويءَ جي جبہ و دستار جي آھي ڪشش.
چو نہ دشمن ٿئي دورنگو مات ۽ مغلوب سو،
حبّ مون کي حيدر ڪرّار جي آھي ڪشش.
تپّ ھجران ۾ وري اڄ ”بلبلِ“ بيمار کي،
سَرو ساجن مان ثمر آنتار جي آھي ڪشش.

❊

شہ هسن سپہ زنگي وشهزور پس و پيش،
تا دل کي هڻن ڌاڙو تہ شب چور پس وپيش.
محبوب کان مخفي نہ رهي، عشق جو احوال،
جلاً ۾ برابر آ ٿيو بلّور، پس و پيش.
ٿو سنگدلن سان جو رهي، شيشئہ خاطر،
سو نيٺ پڃي پوندو، ٿي پور، پس و پيش.
سپ داغِ جگر، مثل ڏين جي رهيا روشن،
لڳندي سا ڪڏهن آتش بي طور، پس و پيش.
تون سِک نہ مٺا سائين، ستم جي اها عادت،
ڪنهن ڏينهن ڪندو جهيڙو اهو جور، پس و پيش
”بلبل“ تو لڪائين، ائين بازن کان پکي دل،
هڪڙو نہ ٻيو نيندئي، خونخور، پس و پيش.

❊

چو يار ڪيو مون کي تو يڪبار فراموش،
منهنجي تہ نہ ٿئي، دل کان ٿو، زنهار فراموش.
ريءَ عشق سندءِ، ڪفر نہ اسلام ٿو ڄاڻان،
تسبيح فراموش تہ زنار فراموش.
جئن آهہ وساريو مون کي پرديس ۾ پرين،
ڪو يار ٿئي ڪنهن کان نہ هيئن يار فراموش،
ڪجهہ ياد رهيو تو کي نہ اي يار، هجر ۾،
انڪار فراموش نہ اقرار فراموش.
ڄاتم تہ ڪندين تون دلِ بيمار جو ارمان،
پر تو نہ ڪيو زار هي بيمار فراموش.

”بلبل“ تہ ڪيو ڪين ڪڏهن باغ ۾ گل گل،
گلزار فراموش نہ آزهار فراموش.

❊

رڪن تا ڪين ڪنهين ساڻ، سيمبر اخلاص،
جي ٻاڻ سيم بدن تن جو سيم وزر اخلاص.
هي چند روز جو چُٽڪو، ٿيو ٿيو نہ ٿيو،
غرض جي ياري فقط، فتنہ وشرر؛ اخلاص.
نہ لُهو ولعب جي بازيءَ ۾، مرد ٿئي مشغول،
رکي جو طفل هجي، راند ۾ نظر، اخلاص.
ڏسو تہ دور جهان جي دلين کي ڪيئن ميٽيو،
نہ ياءُ ياءُ نہ پيءُ کي سندو پسر، اخلاص.
هزار حسن انهيءَ هڪ حسين جي آڏو هيچ!
رهي ٿو شمس بہ شيدا، رکي قمر، اخلاص.
سپيئي ماڻهو سڏن تا تہ بت پرست آهيان،
ائين صحي ٿي هجي، شل اهو اندر، اخلاص،
سوال شام و سحر هي سندوم تابہ لحد،
الاهي گل سان جي ”بلبل“ ڪري بر، اخلاص.

❊

واعظا مون کي نہ ڪو ٿي، دين و ايمان سان غرض،
مصحفِ روشن ڏسان پيو، ڇاهي قرآن سان غرض.
ٻيا نکي دوزخ سندي درجات جا دڙڪا ڏيو،
تم طلب طبقات جنّت جي نہ غلمان سان غرض.
ڇو مزوريءَ ۾ مرين پيو، اي ميال مهجورِ حق،
رک نہ اجرت جي پيائي، اجر وغصيان سان غرض.

گرچہ ظاهر غير شرعي بات، ظاهر تي ٿئي،
سمجهہ ۾ سالڪ وٽن هيو، ناهہ نادان سان غرض.
نوڪ ابروءَ چي ڪيو آ، نيم بسمل پر اجان،
ڪم تمامي لاءِ آهي، تير مژگان سان غرض.
قطره قطره اشڪ پنهنجو، رشڪِ گوهر ٿو ٿئي،.
صدق دل منهنجي کي ناهي، ابر نيسان سان غرض.
قال جو تون قال ڇڏ، پر حال جو تون حال ڪر،
جو اجا تو کي آ ”بلبل“، صحن بستان سان غرض.

❊

تنهنجي نظر جي آسري، مون ڪيو وطن غلط،
آرام غلط، عيش غلط، تن، بدن غلط.
صد حيف اي پرين نہ سنڌءِ ڳالهہ هڪ بَڙي،
وعدو غلط، وفا بہ غلط، سڀ سخن غلط.
دل جي دلال ڪالهہ جو لَب جو ڪيو تي ذڪر،
ٿيو خام جوهرين ۾ عقيقِ يمن، غلط.
خوشبوءِ تارِ زلف جي، تاتار ۾ رسي،
ماڻهن ۾ ڏيو پڙهو تہ ٿيو مشڪ ختن غلط.
افسانئہ حيات بڌي، عقل هئن چيو،
ليلا غلط ۽ قيس غلط، نسل- دمن غلط.
”بلبل“ ڏٺو جو گهُور ڪري، گل بدنيءَ کي،
بستان بہ ڪيو صفحہء برگ سمن غلط.

❊

خط رسڻ ساڻ، مون ڏي آيو خط،
فصل حسن نظر، پَچايو خط.
حلقہء مہ بہ خود ٿيو حلقہ بگوش،
جڏِ پرين ٿاهہ ۾ ٿهايو خط.
ڪر مطالعہ ائين، نہ مُلڪ ٻڌن،
جو هُنن پيي لڪِي لڪايو خط.
آهي، منهنجو بہ ذڪر ڪوان ۾!
ٻيلي، يارو مون ڪي ٻڌايو خط.
منهنجي زاري، ٻڌي ٿي زور ڪليو،
هن پرينءَ ٿي جڏهن پڙهايو خط.
هوت ورتو لفافو، جو هَٿَ ۾،
ان خوشيءَ ڪان نٿي سمايو خط.
گلرخن ٿي چيو، پمن ۾ گڏ،
اڄ تہ "بلبل" ڏي ڪو اُڏايو خط.

❊

اڄ اَهَ چڙهي منهنجي ، چمبر جو خدا حافظ،
پڻ دل بہ ڪئي رخصت، دلبر جو خدا حافظ.
ڪاڪل ڪي سڄڻ ڪولي، ڪلهہ بام تي هو ويٺو،
آئي ٿي صبا چوندي، عنبر جو خدا حافظ.
زلفن ۾ ڏسي قابو، هڪ ترڪ ڏنو طعنو،
اسلام جي هيءَ حالت، ڪافر جو خدا حافظ.
هن سروِ خرامان ڪي اڄ سير جو ٿيو سعيو،
گلشن ۾ چيو گلڙن، هر بر جو خدا حافظ.
هو فتنئہ قامت آ، هو پاڻ قيامت آ،

تون شر کان بچڃ اي دل، محشر جو خدا حافظ.
قسمت جي قفس هن ۾، پابند ڏسي مون کي،
گلرخ ٿي چيو، ”بلبل“، بي پَر جو خدا حافظ.

❊

جو آهه زلف، خط و خال خوبرو ۾ حظ،
نه آهه سنبل گلگل جي رنگ و بو ۾ حظ.
هجي مبارک تو کي ميان، هي باغ -بهشت،
اسان کي آهه مليو، حسن جان جي کو ۾ حظ.
نه آهه کيف کو اهڙو ٿيو جامِ کوثر ۾،
جو آهي، پير مغان جي مئي -سبو ۾ حظ.
چون ٿا، نينهن نياپي ڪڏهن تو کين ٿئي،
سو سچ نه آهه ٿيو، دلبر سان دوبدو ۾ حظ.
ٿو هاريان مان هنجو، قامتِ صنم کي ڏسي،
اچي ٿو سرو کي جهڙو، روانِ جُو ۾ حظ.
نه آيو ”بلبل“ نالان کي بوستان ۾ قرار،
نه کسک سور پڙهي، ٿيو چکر رَفو ۾ حظ.

❊

مون کي ڏسڻ گهرين ٿو تان ڏس تون گدازِ شمع،
مون کان سکي چکي آهي، سڀ سوز وسازِ شمع.
پنهنجي اندر ۾ پاڻ ٻري ٿي، انهيءَ سبب،
ظاهر کري ٿي کين، کنهين ساڻ، راز شمع.
ٿي هم مثال منهنجي، اجان ٿي گهڻو گهري،
جو راتِ ٿي رُئي نه رهي روز، باز شمع.
جي مون سان گڏ هلي، هو شمع رو جو منهن ڏسي،

پروانو هوند پاڻ سهي، ڪين، ناز شمع.
محفل ۾ رات يار نه آيو ۽ سحر ٿي،
پاڻيءَ شرم ۾ غرق ٿي، اُڏري ويو، قاز شمع.
”بلبل“ مثال ٿي رهي، هوءَ راتِ حوض ۾،
مجلس ۾ ان سبب تي رهي، سرفراز شمع.

❋

هزار سال ٿيو، هجر ۾ گذار، دريغ،
مٿي تي آيو اَجل پر نه آيو يار، دريغ.
رهيو هي نزع جي عالم ۾ هاءِ جان، افسوس!
قدم نگارِ صنم تي نه ٿي نثار، دريغ.
ٻڌاءِ مون کي سڄڻ، تنهنجي، ”ها“ وئي ڪاڏي،
ڪيئي ٿي قول ۽ اقرار، بار بار دريغ.
ڪيو جو قامتِ رعنا کي مون ڏسي سجدو،
مُلن چيو ته ڪجي، هن کي سنگسار دريغ
گهي خيال بلندي، گهي آ حال نشيب،
انهين، عروج، نزولن ۾ ويس ٿي زار دريغ،
چمن ۾ ڪالهه، گلن کي هُئي، هي چور پچور،
ٿئي نه ”بلبل“ جي باغ ۾، مزار، دريغ.

❋

فسادِ فسق ۾ گذري، هي عمر ساري حيف،
وئي نه نفس شقيءَ کان، شرر شراري حيف.
اخير وقت ٿيو، پر مليو نه يار عجيب،
اکين به روز گذاري، هي انتظاري حيف.
شريڪ غم ٿي رهيس، جن سندو سدا غمخوار،

انهن مان ڪنهن نہ ڪئي آه! پوئواري حيف.
رهان ٿو سيم بدن جي خيال ۾ سيماب،
فراقِ يار ۾ دل کي هجي، فراراي حيف.
فلڪ تي آه! جو ڪروّ بيان رهيا خاموش،
اثر پذير نہ ٿي، منهنجي آه وزاري حيف.
خزان ۾ هاڻ اچن ٿا، جو خار خار نظر،
هزار حيف جو ”بلبل“ وئي بهاري حيف!

❊

عشق جي آهنجن، آڑاون جو رکن تا جي وقوف،
سوز ۽ ساڙي سهڻ جو خوب ڄاڻن سي وقوف.
زلف جو اٽڪاءُ، شاني سان لڳي ٿو دوستو،
دل سندي اٽڪاءُ جو بي يار ڪو آهي وقوف.
مون گهڻو دل کي لڪايو، دست بُرد درد کان،
پر ڪٽي چوري وجن ٿا، آهہ هي جن کي وقوف.
جان جي نقدي ڏيڻ سان جان جو ملندو سراغ،
حال تان دلڙي رکن ٿا، رهن وانگر، ري وقوف،
سيم و زر جي حبّ وارا، ڪشتگان سيم تن،
موت کولي ٿو چڏي، انجام جو تن تي وقوف.
شعر سازيءَ ۾ سياڻو ٿا سڏن، تو کي اگر،
ڊول بازيءَ ۾ چون ٿا، آهہ ”بلبل“ بي وقوف.

❊

زلف مسلسل هڪ طرف، ريحان ۽ سنبل ٻي طرف،
ڪنڊڙا ڪاڪل هڪ طرف، ابرو سندو غل ٻي طرف.
اي صنم، انداز تنهنجي جو شهر ۾ شور هو،

غمزن جو غلغل هڪ طرف ۽ حسن جو هُل ٻي طرف.
تنهنجي رندن سڪر ۾ سارهه ڪئي ورد زبان،
مينا جي قلقل هڪ طرف، ساغر سندو مل ٻي طرف.
تنهنجي ميخاني تي ساقي، اَهه عالَم جي نگاهه،
مستن جي هلچل هڪ طرف، عالم جهان ڪُل ٻي طرف.
هن شوخ ڪي جو شعر جو ٿيو شوق، تا ڪندي ڏنو،
ديوان "گل" جو هڪ طرف، ديوان "بلبل" ٻي طرف.

❊

جي ڪيان هڪ ذرو بيان فراق،
تہ جَلي سڀ وڃي، جهان فراق.
شل پوي ڪو فراق ۾ بہ فراق،
وصل ۾ هو نہ هي گمان فراق.
ڏِس تصوّر ۾ تير مژگان ڪي،
هي رکيم دل اندر، نشان فراق.
وار سِرجا مٿي تي بار ٿيا،
هيئن ڪيو آهہ ناتوانِ فراق.
زلف ڪلهہ ڳالهہ تي ڪئي ڪن ۾،
وار سان ٿو وڍيان، زبان فراق.
ڪم تہ پنهنجو، صبا مان ٿو نڪري،
تو ڪيو ڇا حيا، زبان فراق.
سوز وارن جي آ وڏي ساهي،
نيٺ آخر ڪندو - ندان فراق.
سڀ هلي تان ٻُڌو، طيور چمن،
اڄ تہ "بلبل" جو داستان فراق.

❊

اي صبا جا پيڪ، مون سان ڪر پلائي پال هڪ،
نئين ٻڌائج نياز سان اڄ هوت کي احوال هڪ.
چئينس: مان جهڙوڪ تهڙو، ته به ته تنهنجو آهيان،
گرچه مان بدڪار آهيان ،نيڪ ڪو اعمال هڪ.
تون نه مون کان منهن متائج، ڪنهن طرح منهنجا پرين،
چئو ته سائين ڪو ڪيو تي، تنهنجي سائل سوال هڪ.
ريءَ عذر ۽ ريءَ پُڇا، هي نقد جان حاضر ڪريان،
جنس تنهنجي حُسن مان، جاني ملي جي خال هڪ.
ٻيا ته لاڳاپا اڳيئي، مون سيئي لاهي ڇڏيا،
بلڪ هاڻي ٿيو جدائيءَ ۾ جيئڻ جنجال هڪ.
رشتئہ اخلاص مر هر ڪووجي تي منقطع،
مالوارن جو نه ٿئي شل، مفت ضايع مال هڪ.
باغبان کان ٿي پڇيو ”بلبل“ ته ڪڏ ايندو بهار،
تنهن چيو، گهرجي اجان گل جي کِلڻ ۾ سال هڪ.

❊

زلف نا اهڙا پرين پيچيده رک،
دل نه منهنجي غم اندر غلطيده رک.
جي نٿي قالين تي پڪڙي قرار،
تان ڪٿين بالين تي باليده رک.
چو گرفتارن کي گريان ٿو رکين،
خوبرو اهڙي نه خو، خنديده رک.
خوردساليءَ ۾ ڪرين چو ٿو خلل،
هي پچر کهن پير کان پرسيده رک.

ماسوا محبوب جي ٻيو ڪيم ڏس،
دوست ٻاجهون ديده کي ناديده رک.
اي ادا، گلچين، دامن کي سنڀال،
هن چمن اجمال مان گُل چيده رک.
قامت سنجيده جو "بلبل" مثال،
تي سگهي تا، سڀ سُخن سنجيده رک.

❊

جو گل بدن تي لباس سفيد، پهري شنگ،
ڪري ٿو، جلوهء فانوس ۾ سو آتش رنگ.
ٿئي ٿو چاڪ پريشان مثال ماهِ منير،
رهي ٿو عقد ثريا کي هار، گل کان ننگ.
شب، بدر جو بدر ٿو ٿئي بدر گهر کان،
ٿين هزار تا انجم نثار شمع پتنگ.
هي سنگدل جي ستم کان تي حجر اسود دل،
اتي نہ شڪوه جو شعلو اندر، شراره سنگ.
مثال لعل لبن کان، زبان لعل رهي،
انهيءَ جي تنگ دهن لئي، رديف قافيو تنگ
جهان جي باغ ۾ "بلبل" کي آهي خوي مجاز،
رهي نہ گل تي سندس دل کي ڪا بہ دير درنگ.

❊

مردن موالين نئي معجون آهِ ڀنگ،
عشرت ۽ عيش ڪارڻ، افزون آهِ ڀنگ.
شجر، حيا ۽ شاخ نظاري، نياز جي،
منجهہ سبزه زار، نرگس، گلگون آهہ ڀنگ

ڪونڊو تنهين جو دائرو هفت، زمين آ،
ڏنڊو تنهين جو گردش، گردون آهه پنگ.
صافو تنهين جو صافي باطن، رهي مدام،
مصري پئي ته ساڳي ٿي ذوالنون آهه پنگ.
پنڪي تنهين جي منزل، ملڪوت ڪي رسي،
خشڪي تنهين جي مقصد، مجنون آهه پنگ
تنهن جي پرولي، ڪو ته پروڙي، موالي مرد،
”بلبل“ سندو، معاني مضمون آهه پنگ.

❊

نه توسان ڪو هاڻي لڳم لاءِ لڳ،
هتي عشق آدم ڪان آيو آ اڳ.
ڪڏي سينڌ زلفن ۾ آهي سڄڻ،
دلين جي وچڻ لاءِ ٺاهيو آ ڏڳ.
نه مون ڪي وڏيو آهه تنهنجو جمال،
گواهه ان جو سارو جهان آهه جڳ.
ڏسي دل ٿي توکي، ڇو دهليءَ وڃي،
متان ڪو هجين تون به دهليءَ جو ٺڳ.
ڪٺي ڪالهه چوري، جا تو چشم سان
سڃاتو اٿم، هاڻِ سيني ۾ سڳ.
تڏهن توکي شابس چوان شيشه گر،
جو ٺاهين تون دل جو ڀڳندي پور پڳ.
گلستان ۾ هر گل جي خوشبوءِ اُٿي،
تون ”بلبل“ پيو اهڙيءَ تاريءَ ۾ تڳ.

❊

خراج هفت ولايت چون، دهن جو اُگهہ،
بهاءِ زلف نہ ٺهندي، زمين زمن جو اگهہ.
جي تار زلف جي هڪڙي پوي ترازوءَ
تہ تور ساڻ، خطا ٿئي، خطا ختن جو اگهہ.
خريد بوسئہ لب لاءِ، جان صد بر لب،
ڪٿي پڄي ٿو پلا، سنگ، هت يمن جو اگهہ
تون گلبدن ٿو ڪرين، ڪاڻ ڪوڻ چومون سان،
ٿئي ٿو سيم جو تولوبہ سيم تن جو اگهہ.
تي باغ ۾ ئي بها گل سندي ٿئي البت،
تڪي ٿو سير وڪامي، چنل گلن جو اگهہ.
ڪيو تو اُهہ جينءَ پرواز، باغ مان "بلبل"،
رهيو نہ هاڻِ اهو آ، گل وچمن جو اگهہ.

❋

اڻسرند ٿي ساهيان نہ اوهان سان ٿو يار سڱ،
هيٺي جو هر همہ کي لڳي ناگوار سڱ.
چشمن هلايو، قافلو، اشڪن جو زلف ڏي،
جن جو لڳو آ آتش دريا جي پار سڱ
مون جو سڏايو، هن جي غلامن سندو غلام،
ڪاوڙ جي ڪن چيو تہ: اهو ناهہ، ڪار سڱ.
دل اڄ حبيب ساڻ، ڪري وئي سپرد خويش،
سائڻ چيو تہ "وجهہ نہ اسان تي هي بار سڱ."
خويشن جي ذڪر ساڻ، خوشي جي ڪٿي ڪريان،
ڏاريا چون تہ تنهنجو اهو آهہ ڏار سڱ.
دنيا ۾ ڏس تہ ڪهڙي، عزيز آهہ دل اندر،

”بلبل“ فقط ڳڻائي سگهيو، سَوَ هزار سگ.

❊

وقت نازڪ ٿي، سگهو خوب خبردار ٿي هل،
هان سکي، ”ايم“، لکي، ”ايل“ پو هشيار ٿي هل.
جي ڪندين ڪين تون انگلش ڪي ادا ياد تہ پوءِ،
ڇڏي واڌاري ڪي، بيهودو ۽ بيڪار ٿي هل.
اڄ پڇي ڪو نہ سوا پاس، جدول ۽ پيسي،
جي اهي هئي نہ ٿي موجود، تان مردار ٿي هل.
علم عربيءَ ۾ ڪيئي، عمر اجائي ضايع،
جي پڙهيئي پارسي پو، ڪمترو ڪوتار ٿي هل.
هن زماني ۾ ٿيو زور جنهين ڳالهہ جو اڄ،
وٺ اِها واٽ، اڳين بات کان بيزار ٿي هل.
جي ٿو چاهين تہ معزز ٿي رهين دنيا ۾،
ڪوٽ، پتلون ڪري، ڊيل جي رفتار ٿي هل.
ڏي سجاٽپ ڪي ڇڏي، پئو نہ رکج ياتين جو،
زال ڏاري جي رکين گهر، تہ پلا ڏار ٿي هل،
عشق عالم جو ڪري سير جي سالڪ سالم،
شيخي شوخي ڪي ڇڏي ناڪس و نادار ٿي هل.
گل وصلت جو وٺين واس تہ تون اي هَوسَي،
باغ ۾ حسن سندي ”بلبل“ بيمار ٿي هل،

❊

غرض هو ڪنهين جو شباب اوّل اوّل،
رهيو ڪين سو ڪامياب اوّل اوّل.
ڪٽي عمر ساري، سيہ ڪارين ۾،

خضاب آخر آخر، شباب اوّل اوّل.

تسلّي ڏئي، پوءِ مارين ٿو مسڪين،

هي لازم ٿيو، عالي جناب اوّل اوّل.

نہ معلوم ڇا ٿئي، گزڪ رفتہ رفتہ،

ڪيومئي جو دل کي ڪباب اوّل اوّل.

رهيو عاشقن ڪان، رهيو عاشقن تي،

عتاب آخر آخر، حجاب اوّل اوّل.

مليو شرع ڪان "شين" ۽ "راب" گهر ڪان،

مرڪّب ٿيو هئن، "شراب" اوّل اوّل.

خدا ڪان اوهان ۽ اوهان ڪان گهرون دل،

سخي آ، جو ڏيندو جواب، اوّل اوّل.

رهي برهہ جي باغ ۾ ٿو اي "بلبل"،

خزان آخر آخر، گلاب اوّل اوّل.

*

دور بئنسر سان ڏکيو گلفام، فم،

برگ گل تي مفت ٿي بدنام، نم.

اڄ بہ شايد شوخ مان شب وصل ۾،

ڪُامور ٿيندو تہ پڻ ناڪام، ڪم.

ڪئن خوشي ۽ خورمّي، حاصل ٿئي،

ڏس ٿا پهچن روز پيا پيغام، غم.

زلف- عارض، خال، خط، دندان، لب،

هي مڙيئي ٿا چون اقسام، سم.

جستجوئي يار، آهو چشم ۾،

روح ۽ دل ڪان ٿيو آرام، رم.

دل صفا ڪر، يادگيريءَ يارَ ۾،
ڇا رکين، پرواهه "بلبل"، جام -جم.

❊

تو نه پاڙيو جي پرين، انجام، جام،
زلف پياريو زهر تلخ آ شام، شام.
گنج تنهنجي حسن تي، هن موءِ مار،
ڪئن ڪري پورو هي دل، ناڪام، ڪام.
مون گهڙو آندو عمل، تسخير ۾،
ڪين ٿيو سو ڪين دل آرام، رام.
مان رهيس محروم هڪڙو دوستو،
ڪلهه ته اغيارن تي هو انعام، عام.
حسن ۾ تون شهرهء آفاق ٿي،
بيوفائيءَ ۾ ڪيئي بدنام، نام.
باغ ۾ "بلبل" ڪي منجهه، عهد بهار،
ٿا وڃهن هر روز، گل اندام، دام.

❊

تون رک هميشه "رو پيو" ان رمز راز ۾،
"آڏيءَ" اٿي تون سڙ پيو، ان سوز و ساز ۾.
ڪنهن دام دلربا ۾ نه تئي "پا ولي" تو بند،
ڦاسن "ٻيا ني" مگس انهيءَ شهي آز ۾..
"آني" تي ماڪيان تي وهي، گنج تي بخل،
هلندي "تڪي" جي ٿور ڇا پرواز، باز ۾،
سک ٿون سدائين عادتون، عجزو فروتني،
پرچي ٿو "پئي سو" عاجزي، زاري، نياز ۾.

ڪڇ تون "ڪسيري" جيڏو نہ ڪو فڪر اي فهيم،
پرواهہ بيش و ڪم نہ نشيب و فراز ۾.
"پائي" نہ ڪا خبر هتي، "بلبل" جي قيد ڪان،
وڃهندي ڪا آئي دامن، دور و دراز ۾.

❊

پورو وفا ۾ يار نہ اڄڪلهہ اَدا ڏٺم،
جو ڪجهہ ڏٺم، غرض سو غرض آشنا ڏٺم.
هڪ يار غمگسار وفا ڪيش تو رهي،
يڪسان ڪمال قرب ۾، در روقفا ڏٺم.
بيگانہ خواهہ خويش اقارب سين اندر،
بيتي سندو بڻاءُ، سڄو برملا ڏٺم.
مخلوق ساري، عالم مغلوب عشق جي،
پر ان ڪان زر جو زور و زين، جا بجا ڏٺم.
جئن ڪاغذي گلن ۾ نہ بو-باس ٿي رهي،
بلڪل نہ گلرخن کي تئين باوفا ڏٺم.
هن بحر عشق اوج محبّت جي موج ڪان
ڇا ڇا نہ زور شور ۾ جورو جفا ڏٺم.
معمول هن جهان سندو مشهور آ مثال،
"بلبل" جي دل کي صبر، نہ گل کي وفا ڏٺم.

❊

مرد ٿيا مڪّار، ڇئو ڪهڙي ڇيم!
ڪي رنون ٿيون خوار، ڇئو ڪهڙي ڇيم!
جاڪٽ ۽ پتلون پايو دوستو،
جي ٿيو سرڪار، ڇئو......

جنهن پراڻي وضع کي بدلي ڇڏيو،
سو ٿيو ناڪار، ڇئو......
فخر جي حاصل ڪيو سيني مٿان،
ٿيو ولايت تيار، ڇئو......
جي اچا صاحب، سڏايو "سنڌ" ۾،
تان رهو هوشيار، ڇئو....
چُرٽ کي هر وقت چايون وات ۾،
سينڌ جو ستڪار، ڇئو.....
ڪر مڇون مضبوط، مر وڏنديون وجن،
ڪوڙ ڏاڙهي وار، ڇئو.......
پي براندي، خوب ڪائو پيا ڏڪا،
برسر بازار، ڇئو.......
جي اٿو تان، امتحان ۾ ڪجهہ ڏيو،
نہ تہ آهيو بيڪار، ڇئو.......
جي گهڻو سڏجو سياڻان تان ٿيو،
دين کان بيزار، ڇئو........
سير ملڪن جا ڪيو جي جاءِ تي،
تان ڏسو اخبار، ڇئو.......
هجر ۾ نالان رهي ٿو بيوطن،
"بلبل" بيمار، چنو کهڙي چيم.

❊

گل گل جي ڇهڇتي ري، لڳي، ڪيئن چمن ۾ من،
گهرجي ڏيڻ نہ ڳالهہ، عدو دلشڪن کي ڪن.
مڪّار ڪين ميل رکي، مڪر کان سواءِ

پنجاهہ لاهي پادر تنهن پيرزن کي زن.
نازڪ بدن جي زلف جي اڄ تار تار آڻِ،
غسّال تو کي نہ آ تہ ڏيان مان، ڪفن جو فن.
هر جا حبيب ساڻ صفا رهہ، بہ صدق، دل،
اي لبڙ ٿويا، ڏي تون لبن ۾ ٿبن کي ٻَن.
منقار، عندليب هڻي برگ گل تي جئن،
بستان دو جهان ۾ اي ”بلبل“ بهر طرح،
سونپج تون پنهنجو پاڻ ڪٽي، پنجتن کي تن.

❊

جنهن نظارو ڪيو سندءَ عينين،
چو سڏائي نہ حاجي الحرمين.
کهڙي مان بينوا، بهاءَ ڪيان،
آهي قربان زلف تان ڪونين.
قاب قوسين، يا هلالِ دو عيد،
جي ٻئي نوڪدار، هن نجدين.
آب ڪوثر جي سلسبيل چون،
آهي شايد اُها اندر شفتين.
زود زائل ٿئي، سياهي دل،
جي تہ عارض سندا ڏسان، قمرين.
رهج بيغم، حساب ڪان ”بلبل“،
تنهنجا، حامِيہ حَشر، ٿيا حسنين.

❊

عارض ڪان تنهنجي، شمع، شبستان ۾ شرمگين،
حور و پري بہ خلد پرستان ۾ شرمگين.

زلفن کان تنهنجي مشڪ ختا ۾ پيو خلل،
سنبل جو پيچ پيچ ٿيو ريحان ۾ شرمگين.
ابرو ٻه ڏس، فلڪ تي ڪيو جلوهء هلال،
تلوار تيز ان کان ٿي، ايران ۾ شرمگين.
چشم ولب ودهن کان ٿيا قول شرمسار،
بادام ، ڏاڙهون، پستہ خراسان ۾ شرمگين.
قد لاءِ مون کي مصرع موزون نٿي ملي،
الفاظ الف تي ڇڪا، ديوان ۾ شرمگين.
انداز ناز سان، خرامان ٿو تون ٽلين،
رفتار کان ٿي ڪبڪ ٻہ بستان ۾ شرمگين.
جو ٻن جي تنهنجي هاڪ هلي جان جهان ۾ ،
ٻڌندي ڪري پيو، يوسف ڪنعان ۾ شرمگين.
”بلبل“ صدائي سوز، ماٺ مان تنهنجي سڀ،
ٿيا مرغ هم صغير خوش الحان ۾ شرمگين.

❊

”ڪر - اڇي “ مون وٽ پيارا، تون وري پنهنجو وٿاڻ،
آءُ تہ هيڪر، هوت من هي، در ٿئي آباد هاڻ.
مارئيءَ کي ٿي چيو مارن ڇڏي پنهنجو ملير،
ٿي وسائين ”ڪوٽ، ڙي “ توکان ٻلي ويڙا هي ياڻ.
ان چوايو تن کي، مان هت ”جنگ شاهي“ ۾ جهليس،
ڪئن وساريندس اديون ”سي -وڻ“ ڏيو جن جا اُجاڻ.
جي سڏائين ”مير“ ۽ دولت“ ۾ ”پُر“ تو پاڻ کي،
”سا، ڪُرو“ تر جو ڪيان، مٽ ڪيم ان جي سيم ساڻ.
آءُ تہ پانيان تي عمر ”دادو“ سو تو کي دين جو،

ڪين "پاڻن ڪان "لڪي" ڪا هئڻ تئي منجهہ طلب تاڻ.
ڪو "سڪر" توکي نٿو سمجهائي، تون ڇا توڪرين،
اهڙو "رڪ" رهزن نٿي موٽاءِ پنوهاري جو پاڻ.
"لاڙڪاڻي" پنهنجي انڌي مال تي تون ڪيم ڪر،
بي "بقا -پر" آبقانا آشنا ، تون دل ۾ ڄاڻ،
شوق شاهي ۽ شڪارن ۾ نہ پُرمغزي رکج،
هي "ڳڙهي" "ماڙي"، محل سڀ بي بقا آهن، سڃاڻ.
اڄ صبا جي پيڪ سان سڪ سوز، دل "۾ هڙ" ٻڌي،
گل جي خدمت ۾ تون "بلبل"هن امانت ڪي اماڻ.

❊

ڪيئن سڪئين تون يار هي دلڙي ڪسڻ،
زلف ۾ قابو ڪڙي، آجا ٻڌڻ.
آهہ آهن، خاطر عشاق لاءِ،
سنگدل پڻ سنگ مقناطيس ڇڻ.
ڪين مائل ٿئي، ڪڏهن تي موم تي،
ڪنهن پهڻ سان تنهن پريءَ جي دل پهڻ.
اک ۽ دل، استاد ابرو برق لئي،
هن سبق ورتو وسڻ ۽ هُن تپڻ،
عيش دنيا جا بہ ڏس، سڀ مون ڪيا،
هاڻ ڪم آهي، ٿيو اخبارون لکڻ.
جنهن چمن مان آشيانو تو ڇڏيو،
سو وسي، "بلبل" نہ بستان جو اگڻ.

❊

بهار آئي ڦليا گل ڦل، آها، هاها، اُهو، هُو هُو!

ڪليا هر جا سمن سنبل، اَها ها ها.......

ڏسو نرگس عجب نسرين، رياحين برگ ياسمين،

سونهن تا سرو تي صلصل، اها، ها ها....

ٿيا مرغ چمن نالان، رهيا گل ڦل سيئي حيران،

اٿيو غوغا، اهو غلغل، اها ها ها ها ......

ڪڏي اچ صد زبان سوسن، سوين سورج ٿيا روشن،

هليو هيڪار جو هُل هُل، اها، ها ها........

رباب و چنگ، مطرب، مئي، صنم، ساقي ۽ سڀ شيء،

صراحيءَ جي صدا قلقل، اها، ها ها.........

ڪري ٿو نغمہ پردازي، سچي سڪ جي سخن سازي،

برهہ جي باغ ۾ ”بلبل“ اها، ها ها، اهو، هو، هو.

❊

سچ چئو پرين اوها ڪي، هي پنڌ ڏور ڇا هو،

مون کان ڪڏهن پچڻ جو پيو دل ۾ پور ڇا هو.

بيوجهہ تو ڪئي آ، هن ريت بيوفائي،

دل ۾ تہ ٿي تون قاضي، منهنجو قصور ڇا هو.

ڇو ٿو ٽڙين ٽڏي کان، پنهنجي پرين پيارا،

در تي پيو رهي ها، هڪڙو مزور ڇا هو.

حق ڳالهہ جي ڪجي ٿي، سوي ادب رهي ٿو،

هو حسن تنهنجو ڪافي، م ه جو ضرور ڇا هو.

هٿ جي رڳي رکڻ کان تنهنجي ڪمر ڏکي ٿي،

هئي !! هئي ملوڪ سائين، سل هي تہ سور ڇا هو.

مون کي سجاڻي، جاڻي، واڻي، پڇين ٿو نالو،

هوءَ پُر غماز مستي، پر هي غرور ڇا هو.

”بلبل“ هي طرز تازي، جا تو سخن ۾ آندي،
سا سڀ سڻي سڄڻ تي، وه وه سرور ڇا هو.

❊

عالم سڄي ۾ اڄ تو ڏسان عيش عيد جو،
عشاق کي آ عزم ٿيو، دلبر ديد جو.
بي ديد، تنهنجي عيد، نه ساعت سعيد ڄاڻ،
رک اشتياق روح ۾ روز وعيد جو.
بازر برهه ۾ سور جو سودو سو ڪيئن وٺن،
ٿيو خام خيال جن کي خوشي ۽ خريد جو.
پوشاڪ کهڙي پهرن، وهنجن سي ڪيئن وڃيل،
تڪفين، غسل ناهه ڪو ناز شهيد جو.
آهي ائين رقيب جي عاشق سان رد-بدل،
آلِ عبا سان هو جيئن جهيڙو يزيد جو.
گل گل گريبان چاڪ ٿو ”بلبل“ ڪري تڏهن،
دفتر جڏهن ڏسي ٿو سنڌ ۾ دل دريد جو.

❊

ڏس چرخ رنگ چرخ تي خنجر هلال جو،
شاه شهيد لاءِ، شفق خون خصال جو.
هي قطره قطره مطر جا موڳا نه مينهن ڄاڻ،
ماتم ڪري ٿو، ابر روئي، هن مقال جو.
سمجهين سدا رهي ڇو، سيه پوش هي سپهر،
واقف هو ڪربلا جي وقوعن ڪمال جو.
سينو فلڪ جو باغ ستارن سان سربسر،
مه، مهر، ڪم ۽ ڪاست ۾، هر ماه، سال جو.

حسنين جي فراق کان هر شب زمين تي،
شبنم بچشم، لڙڪ لڙي ٿو لال جو.
هر سبزه نبات تاسف کان سبز رنگ،
هر لاله، داغ داغ، دليل آهه دال جو.
اخلاص پنجتن جو تخلص کان ڪيئن ٿئي،
ظاهر زبان ساڻ ڪين خامن خيان جو.
آلِ علي جو عشق، ائين آهه مون ۾ رحل،
باطن، عيان ۾ بوءِ جئين گل -مثال جو.
باطن ۾ گرهو قرب تسلسل ڪمال جو،
ظاهر ۾ دشت ڪرب، تزلزل، زوال جو.
جئن ڪيو نه جان نثارن، تيغن کان اُت دريغ،
تئن تئن مٿان نه سانگوهو، سرجو نه مال جو.
نج تون صبا، تراب قدم، بو تراب لاءِ،
جاروب ڪن جي هوند، هي "بلبل" جي بال جو.

❊

هلچل ۾ چار-پنجان، جي وڌ نه پنج ٿيندو،
پيو گهرڙ گهاٿون جي وٺ، گڏ ڏوڙ گنج ٿيندو.
وسعت نه ڏيو هَوسَ کي اي نوجوان نينگر،
هن پير پشت خم کي، رهڙيو ته رنج ٿيندو.
زرگر ٿو زر کي ڄاڻي چوهر کي جوهري ٿو،
ڇا ڪاچ خر، سگن جو گندم، برنج ٿيندو.
مر هو هلن هوا تي، جنهن دم اٿيا موالي،
بوراق تن جو بابا، ساجهر ئي سنج ٿيندو.
شرفا جي شوق ڪارڻ، سارو هي ڇهچٽو آ،

صفرا کي سود مند پيو شربت شڪنج ٿيندو.
لک وار جي لڏي پيو, رفتار ۾ ريسارو.
”بلبل“ هي ڪانءُ ڪارو هرگز نه هنج ٿيندو.

❊

نيچري فن ۾ ڏيکاريان ٿو نئون فن پنهنجو.
خوب ڦرڙاٽ ۽ برڙاٽ سان فيشن پنهنجو.
ڇا اوهان ڄاڻو ٿا اي يار, مان ”سنڌي“ آهيان.
خاص لنڊن سان آ ناتو ٿيو نيشن پنهنجو.
مور ماني نه وڻي ۽ نه ڪو مذهب ۾ مزو.
حسن ليڊين جو آهي روز ۽ ريشن پنهنجو.
شال لنڊن ۾ وڃي عمر گذاريون البت.
پرمننٽ, آهه, اهوئي ته اسٽيشن پنهنجو.
ڳل ڳاڙهن جا هلي ٿيون اتي نوڪر, ايئن ئي.
بندگي آهه انهن جي ويراپشن پنهنجو.

❊

سکيا سون, ڪنهن سبب ”مائي ڊير اي سر“ ته ڇاتي پيو.
ڪٽي ماڻهوءَ سڏايو موج ڪان مستر ته ڇا ٿي پيو.
ٿئي ڪنهن جي چوڻ سان ڪين ٿو بد, نيڪ ڪو قاضي.
پلي ڪوئين ڪاوڙ مان رڳو ڪافر, ته ڇا ٿي پيو.
سکن تا جئن ملا, مسلا, شريعت جا اسان اهڙا.
پڙهياسون قاعدا, پوجي مليو پاور, ته ڇا ٿي پيو.
لقب آهن, اهي ڇڻ دين جا, حاجي, ملا, قاضي.
ٿياسون تئن اسين, عهدن ۾ تر - ميجر ته ڇا ٿي پيو.
متائج ويس, ڪوڙج وار, پا پتلون ڇا پروا!

صفائيءَ ڪاڻ جي هٿ ۾ ڪنيم ڪاڳر تہ ڇا ٿي پيو.
رهي پُر مغز ٿو هردم گلن جي بو - بلاغت ڪان،
ٿيو "بلبل" اگرچ بيوطن، بي زر تہ ڇا ٿي پيو.

❋

ادا خوب دنيا ڪي ڪائو ڪمايو،
پئو پول، آخر سندو دل تان لاهيو.
رکو دين، مذهب سان هرگز نہ رايو،
مُلن جا مسالا، ميساري مُٽايو.
پڙهو انگريزي، ڪيو اوج اعليٰ،
وٺي خوب عهدا، حڪومت هلايو.
وهارڻ، اٿارڻ، ڪيو انگلش سان،
هلائي پٽن کي لنڊن ۾ پڙهايو.
وٺي فيمليون پنهنجون، فرصت سان ٻاهر
سدا سير ڪارڻ، بگين ۾ ٻنايو.
حيا لڄ ڪان هردم ڪيو پنهنجو پاسو،
ڦري مال بينڪن ۾ پيسا بچايو.
ٻٽي جج پنهنجون جيوريون پيا جوڙيو،
هٽي سوٽو، انصاف اصلي اُڏايو.
عدل بي ريا سان، رکو ڪين ياري،
وڪيلو، وڙو، خوب خرچو، ڪٽايو.
وٺي چار ڪوڙا، شتابيءَ سان شاهد،
ڏيو جلد فتويٰ ڪتيو ڪنهن، هرايو.
ڪيو ڪوڙ، پر سچ جي ڪوشش نہ ڪائي،
لکيو هڪ تہ تنهن کي پڙهي ٻي ٻڌايو.

ڏيو ڪن نہ ڪنهن کي، جي پونڪن تا ڪتا،
اوهان پنهنجي ”بلبل“، پيا پر اڙايو.

❊

يار اڄيان تون روز رو، تازه بہ تازه، نو بہ نو،
من ملئي ڪو وقت بجو، تازه بہ تازه، نو بہ نو،
ٽاندي ۾ ٽوپيءَ جي ٽهل، ڪر پيو سڄڻ جي هر مهل،
نوڙي پيو ناهہ، نڙ ۾ گو، تازه بہ تازه، نو بہ نو.
روز گذار، مان ۾، ٽُڪ ٽڙاڪ گار ۾،
وٺ پيو موچڙن مزو، تازه بہ تازه، نو بہ نو.
گهر، زمين ۾ مال ضبط، ڇڏ نہ راڳ رنگ ربط،
شوق تون رک شراب جو، تازه بہ تازه، نو بہ نو.
جي نہ رکين ٿو زور و زر، برهہ بزار ڪيم ڪر،
هٿ تہ گهرجي روڪ ٿو، تازه بہ تازه، نو بہ نو.
روز تنهين جو هي سٿل، ڳنڍ ڳوڙ هو ڪومت منجهيل،
شال، اڇي گراڪ ڪو، تازه بہ تازه، نو بہ نو.
جي نہ اڇي ڪين ”بلبلان“ ڪين ٿئي پو گلگلان،
روز چمن ۾ ڇهڇٽو، تازه بہ تازه، نو بہ نو.

❊

هئي هئي! مسن اسان کي تہ مسٽر بنايو آهي،
صد شڪر آ اڄي ڪان تہ بهتر بنايو آهہ.
دل کي ڏيکاري خوب، نئين چال جا مزا،
پتلون، ڪوٽ، بوٽ جو خوگر بنايو آهہ.
خرما، بهم ثواب، سيون ۾ شراب پڻ،
بسڪوٽ، چاءِ، گهر ۾ تہ چمبر بنايو آهہ.

ديرو حرم ۾ شيخ، برهمن پلي رهن.
يارن تہ پنهنجو لنڊن، مندر بنايو آهہ.
باجو وڄائي، ناچ جوڪن ٽيون نشاط ۾،
صاحب کي ڏس بغل ۾ ڇا باندر بنايو آهہ
بي. اي. جي پاس واري کي، چانوڪريءَ جي ڪاڻ،
جت آيو جوڙ توڙ سان ٽيٽر بنايو آهہ.
خط ۾ لکڻ عبارت بلڪل فضول ڄاڻ،
ڇا مختصر هي نسخو، ”ڊير سر“ بنايو آهہ.
”بلبل“ ملي، ترقي، ٿي تنهن کي پوليس ۾،
چالان ۾ جو پر کي ڪبوتر بنايو آهہ.

❊

مجلس جي سونهن سوڀ ۽ سينگار آهہ حقو،
وحشت ۽ غمزدن جو غمخوار آهہ حقو.
ٻڙ ٻڙڪيون پيو دل کي، بهلائي ساڻ باتين،
داناءِ دل جو دلبر، دلدار آهہ حقو،
ان جو تماڪ حسرت، مشڪ خطا ختن آهہ.
ٽانڊو ٽنهن جوغيرت گلنار آهہ حقو.
هر وقت هو وضوءَ سان، آ غرق، غسل ۾ پڻ.
پاڻيءَ سان پاڪ پنهنجو، هر يار آهہ حقو.
آ غم غلط جو نسخو، معجون مونسيءَ جي،
هر درد دک جو داروي بيمار آهہ حقو.
محبوب جي ملڻ جو آهي، وڏو مسبب،
دلبر جي دوستيءَ لئي، درڪار آهہ حقو.
مجلس ۾ مئي پرستن جي مست ٿين مڙيئي

با هوش تن ۾ بيشڪ، بيدار آهہ حقو.
جي تازگي آتن ۾، نڙ گوءِ، نبض جاري،
”بلبل“ سندو بہ گويا، گفتار آهہ حقو.

❊

عشق انسان لئي اگهاڙو آهہِ،
عقل جي وٽ ۾ ڇڻ ڪهاڙو آهہ.
فوج سهڻن جي دل ڦري جهٽپٽ،
هي بہ هڪ دلبرن جو ڌاڙو آهہ.
جا ڏي دل جو سلام ٿئي تا ڏي،
ساري لشڪر لڳن جو لاڙو آهہ.
خرچ ڪثرت سان ٿئي ڪراچيءَ ۾،
موت، هر ڪنهن مڪان جو ڀاڙو آهہ.
نائره نينهن آهہ نيپئر روڊ،
واه! ان ۾ امام واڙو اهہ.
جو ڏسو، هت جوان مڙس، بلي!
سڀ ڪنهين کي ٿيو سوز ساڙو آهہ.
ڀي هوا سست، سرد، سامونڊي،
آب کوهن ٻَڌَن جو ڀاڙو آهہ.
باغ، فرقت ۾، گل ري، ”بلبل“ کي،
روز و شب، روڄ، رنج، راڙو آهہ.

❊

ٿي زر جي زور بازي، زر آ تہ عشق ٺهہ پهہ،
ڪر موج، روز تازي، زر آه تہ عشق ٺهہ پهہ.
زر جي ٿي ڪامراني، جاني سڏي پيو جاني،

سڀ ڪائي؛ ماسي ناني، زر آ تہ عشق تہ پھ.

زر ساڻ ڪوجھو ڪاٺو، اڳ ۾ اھو اگھاٺو،
چريو بہ ٿئي سياڻو، زر آ تہ عشق تہ پھ.

رز ساڻ عيب ھاٺو سھڻن اندر سماڻو،
نر ٿو نوائي ناٺو، زر آ تہ عشق تہ پھ.

زر ساڻ عيب ھاٺو، سھڻن اندر سماڻو،
نر ٿو نوائي ناٺو، زر آ عشق تہ پھ،

زر ساڻ سيڪو گھرو، چاچوءَ پاءُ ڇھرو،
قرباني سَس ۽ سھرو، زر آ تہ عشق تہ پھ.

بازر تہ جھنگ بازر، جو گھر ٿئي سو محضر،
بي زر، شھر ۾ پادر، زر آ ھہ تہ عشق تہ پھ.

زر ٿي وڏائي نالو، توڙي ھجي ريذالو،
صدقو ٿئي پيو سالو، زر آ تہ عشق تہ پھ.

”بلبل“ پُليا جي ھن ۾، سيئي رُليا سخن ۾،
دنيا جي گل چمل ۾، زر آ تہ عشق تہ پھ.

❊

جو ويڙھيا ور اچ چڻ مشڪ ٿيو، تاتار، تھ تھ تھ،
دلالن دل سندو وڻجو، اھو واپار، وہ، وہ، وہ.

اول گھنڊي وجھي منھن ۾ ڪلي جو يار من -مھٺو،
ڏيکاري چين جو اسرار ۽ ديوار-قھ قھ قھ .

فلڪ کي فخر آھي، چنڊ نوراني مٿي، اھڙو،
اسان جي ماھرو جو منھن سڄو انوار، مھ مھ مھ.

ھلي جو يار خوش اطوار، منجھہ بازار يا ٻاھر،
ٿئي ھبڪار، خوشبودار مان رفتار، رَہ رَہ رَہ،.

هودل آرام ۾ گلفام جئن اصنام وٽ آيو.
ڪريا پيزار ۾ هر بار ڪان ڌڪار ڌه ڌه. ڌه.
سنڌ ۾ غلغل مٿان ”بلبل“ تين صلصل اچي صدقي،
شڪر گفتار ڪان گلگل، چمن چوڌار، چهه چهه، چهه.

❊

خراب دنيا اٿئي، خانئہ خراب سنڌو ۾
ٿو عش نيش هٽي مال مضطراب سنڌو ۾.
ڪري ٿو صبح، معبر جي ڏک سنڌو تعبير،
ڏسي، ڏکيو جو ڪنهين رات، سک جو خواب سنڌو ۾.
چکي جو شربت وصل و وصال سو ٿئي هلاڪ،
اندر ۾ زهر، تہ ٻاهر شهد شراب سنڌو ۾.
نہ تنهنجو تشنئہ لب، بر مراد پهتو سراب،
هي آب وتاب پراهو، سو سپ سنڌو ۾
برنج، رنج ۾ ٻوڙي ٿو ٻوڙ، نان، زبان،
پلا، بلا آٿيو، سوختہ ڪباب سنڌو ۾.
سنڌو ۾ عذاب سو عشرت آهہ عذاب،
عتاب خوش نہ مخاطب ٿئي خطب سنڌو ۾.
بهار باغ زماني ۾، غنچہ ء مقصود،
ڪُليو نہ ”بلبل“ دل جو هي گل، گلاب سنڌو ۾.

❊

ڪئن ياد توکي پرپٺ، پئون يار هن مثل تي،
سچ ٿا چون سياڻا، ”جي چُلهہ اتي،سي دل تي“،
منهنجي اندر ۾ اپريو، ايئن هڪ سلو تہ سِڪ جو،
سيلاب آب جي سان، جئن گل ڄمي ٿو، گل تي.

طوفان سَو طرح جا، هڪ ٿو لهي، ٻيو اڀري،
ديدن سندو دو آبو، ڪٿ موج مستقل تي!
رهي شمعرو ٿو شاغل، سدا محفل طرب ۾،
”بلبل“ بہ مشغل آ، صد نالہ مشتعل تي.

❊

سهڻا ضرور توکي، سينگار جو نہ آهي،
ريءَ زلف، دام دل لئي، ٻي تار جو نہ آهي،
جي قتل لاءِ ڪنهن جي، تون ٿو ڪشين ڪمر کي،
ابرو اٿئي تہ سانگو، تلوار جو نہ آهي.
اٽڪايون اکڙيون تو، پر جي هجي ڪو مقصد،
مژگن جي مورچي کي، پيڪار جو نہ آهي،
هن نازنين جي قد سان، همسر نہ سرو ٿيندو،
جر ڪات اٽگهڙيو ڪنهن، ڪم ڪار جو نہ آهي.
مضمون، سنڌءِ ڪم جو، چڻ موشگاف پايان،
ان ڳالهہ ۾ تفاوت، هڪ وار جو نہ آهي.
”بلبل“ تون هاڻ بس ڪر، باريڪ بات هين ڪان،
اڄ قدر، ڪوئي ڪنهن وٽ، اشعار جو نہ آهي.

❊

اڄ وري قسمت اُڏايو، منهنجي دانہ آب کي،
عشق جي آتش جلايو، عقل جي اسباب کي،
ايتري دوري ۾ دوران جي نہ ٿي آ مرد دل،
چرخ سر نو ٿيو وري، پير فلڪ چرخاب کي.
اشڪ خوني جي نظاري کان نہ ٿي سيراب چشم،
موجزن ٿيو، شوقِ ديده، بحر جي گرداب کي.

”هرچہ بادا باد، ما ڪشتي در آب انداختيم،
هي توڪّل جو آ ترهو، عشق جي ارباب ڪي.
باب سڀ ناياب ٿيا، مايوس آهيان آهيان اي صنم،
شال، چشمن سان چمان، نئي بارگہ جي باب ڪي.
گردش هن گردگون کان ٿيو د گرگون حالِ دل.
رشتہ وارن ۾ ڏٺم، جئن رستم و سهراب ڪي.
”مي روم در شوق، اڪنون، سربراهِ عشق يار“،
من ملان محبوب مدنيءَ، آل ۽ اصحاب ڪي.
قيد ڪيو صيّاد قابو اڄ قفس ۾ ديد، دل،
بيوفائي گلرخن کان، ”بلبل“ بيتاب ڪي.

❊

هن سبب دل آهہ مائل. منهنجي گل گلزار تي،
باغ جڻ سارو سراپا آهي، صورت يارَ تي،
برگ گل تي هئن لڳي ٿي، خوشنما شبنم پرين
قطره قطره آب جا، ڪن زيب جئن رخسار تي.
جئن سونهن تا پيچ سنبل ۽ سمن ريحان جا،
جئن گرهہ تي گول ٿئي، هن ڪاڪل خمدار تي.
ياد اڄ آئي چمن ۾، ان جي چشم نيم باز،
پئي نظر جڏهين، چمن ۾، نرگس بيمار تي،
سَرَو بي سر، برهوا آهي سدا محو ثنا،
مست آ مجنون جيان، اُن جي قد هموار تي.
روح کي ٿو خوش لڳي، تنهنجو پرين رنگين لباس،
ان سبب رايو گهڻو، منهنجو رهي، گلنار تي.
پنهنجي عاشق جي عيادت، ڪر تہ ڪڏهين اي عجيب،

فاتحہ، گل پيي پڙهن تا ”بلبل“ بيمار تي.

❊

رخِ تابان کان تنهنجي، حور و غلمان منفعل آهي،
منور منهن مٺي کان ماه تابان، منفعل آهي.
توهان جي ڪاڪل خمدار جي خوشبوءِ خم خم کان،
سڙي ٿو سوز ۾ سنبل ۽ ريحان منفعل آهي.
ڪرين ٿو قتل، ابروءَ جي اشاري سان، سوين عاشق،
تکائيءَ ۾ تہ تنهنجي، تيغ بران منفعل آهي.
سياهي چشم، تنهنجي سرمہ گين، جي سونهن کان ساجن،
سدائين سُڃ ۾ آهو، بيابان منفعل آهي.
سڄڻ جي لال لب ۽ سلڪ دندان جي صفائيءَ کان،
گُهر، ياقوت، هيرو، لعل مرجان، منفعل آهي.
توهان جي چڱيلائيءَ، چال جي چاليءَ کان اي چنچل،
ڪهُستان ۾ مگر، ڪبڪ خرامان، منفعل آهي.
پيو غلغل سخندانن ۾، تنهنجي سوز کان ”بلبل“،
طرح گفتار کان، طوطِي زباندان، منفعل آهي.

❊

عشق جي، عشق جي آزار جي، اهڙي تهڙي!
درد جي، دل جي ۽ دلدار جي، اهڙي تهڙي!
مفت ماٺهن کي ڏيچارين ٿو، پلاڙي مُلڙو،
ها! سندءِ جبہ و دستار جي اهڙي تهڙي!
هاءِ! ڪجهہ چال سڌاري نہ اوهان اي ”سنڌي“،
ڪاڏي، پيتي ۽ وڏي وارَ جي اهڙي تهڙي!
جوّجوڳين جان رکو، وارَ ۽ ڏاڙهي ڏاڪڻ،

پٽڪي، پهراڻ ۽ سلوار جي اهڙي تهڙي!
پائي پاڪر جو ملو تا، ڪِ وڙهو تا مَلهون،
خوش -تازي جي، خبر چار جي اهڙي تهڙي!
آهي، انگلش ۾ سندن اهل سان رغبت، الفت،
مِتَ مائٽ جي ۽ گهر ٻار جي اهڙي تهڙي!،
هي پڙهي شعر، ملامت ۾ چون تا ماڻهو،
شعر جي، ”بلبل“ بيمار جي اهڙي تهڙي!

متفرقات

۽

تاريخي قطعا

مخمس برغزل، خواجہ حافظ رحمتہ اللّٰه عليہ

جنون جي جوش ۾، صحرا گهميا اٿم سارا،
نہ مست مون جيان، اهو ڦرن ٿا ويچارا،
نہ ڪوهہ اهڙا ڪي ڪاٽيا ٿي ڪوهڪن ڪارا،
”صبا بہ لطف بگو آن غزال رعنا را،
ڪہ سر بہ ڪوہ بيابان، تو دادہ اي مارا“.

ڪڏهن نہ شائق پنهنجو ڪيو تہ شاد اي گل،
پڄي نہ منهنجي آ من جي اها مراد اي گل،
بهار موسم ۾ تو ڪيو نہ ياد اي گل،
”غرورِ حسن، اجازت مگر نہ داد اي گل،
ڪہ پرسشي نہ ڪني، عندليب شيدا را“.

ڪڏهن نہ دلبر جاني، سنڀال ڪئي ڪائي،
نہ منهنجو آهہ سفر ۾ ڪو مست سودائي،
ڪري جا هاڻ ڪا محبوب مجلس آرائي
”چو باحبيب نشيني و بادہ پيمائي،
بياد آرِ، حريفان، بادہ پيما را“.

تون روز حسن تي، دلڙيون وٺين ٿو زوراوَر،

ستم ۽ جورو جفا، جي پرين ڇڏين نہ پَچَر،
تون سک کا عادت، مهر و وفا سندي دلبر،
”بہ حسن خلق توان کرد، صيد اهل نظر،
بدام دانہ نگيرند، مرغِ دانا را“
اوهان جي حسن ۾ آهي، جو زور زينت، زيب،
نہ آهي حور و پري، شمس و ماهہ ۾ لاريب،
ذرو نظر ن اچي، تنهن ۾ قبح، ظاهر و غيب،
”جز آن قدر نہ توان يافت در جمال توعيب،
کہ خال مهر و وفائيست، روئي زيبا را“.
دهن توهان جو تہ آهي، شکر سخن جي سرا،
لبن تي شهد جا آهن، مگر کريا قطرا،
جو بوسي ساڻ پون تا، شهد، شکر جا ذرا،
”شکر فروش کہ عمر ش دراز باد چرا،
تفقدّي نہ کند، طوطي شکر خارا“.
الاهي ربط محبّت، درين خدائي نيست،
نصيب عاشق شيدا، بہ جزجدائي نيست،
کہ کاروبار بتان، غير، بيوفائي نيست،
”ندانم از چہ سبب، رنگ آشنائي نيست،
سهي قدان سيہ چشمانِ ماه سيما را“.
سِکج تون ”بلبل“، نکتا نهفتہٴ حافظ،
بهار معنيٰ جو آ، گل، شگفتہٴ حافظ،
سخن جي سلک ۾ ڏس دُر، تون سفتہٴ حافظ،
”بر آسمان چہ عجب گرز گفتہٴ ”حافظ“،
سماع زهره بہ رقص آورد، مسيحا را“.

مخمس بر غزل حافظ خواجہ رحمتہ اللّٰہ علیہ

نہ حلقي زلف جي مون کي وڌو آ زور ڪمند،
نہ دام خط جي ڪيو بند، دانہ خال گزند،
نہ چشم تنهنجي تي، آئون چريو ٿيس هر چند،
غلام نرگس مستِ تو تاجدار انند،
خراب باده لعلِ تو هوشيار انند.

ڇپايو مون تہ گهڻو، پنهنجي دل ۾ راز ونياز،
هي بار دردِ هجر ساڻ سور، سوز و گداز،
بهار حسن اوهان جي جي بوءِ ناز انداز،
ترا صبا و مرا آب ديده شد غمّاز،
و گر نہ، عاشق و معشوق راز دار انند.

اوهان جي ڪاڪل ڪمتر ڪيو، سمن نسرين،
حيا کان، سنبل و ريحان رکيو آسر بہ زمين،
جي ڳالهہ منهنجي تي، توکي نہ آهہ، يار يقين،
گذارکن چو صبا بر بنفشہ زار بہ بين،
کہ از تطاول زلفت چہ سوگوار انند.

نہ سور قد تي هتي، قمري آهہ پا بہ قفس،
نہ برگِ لب تي لکين بلبلون رهن بيوس،
ڪروڙ مرغ چم کي، انهيءَ هوا جي هِوس،
نہ من بران گلِ عارض غزل سرايم و بس،
کہ عندليب تو از هر طرف، هزار انند.

توهان جي هجر ۾ منهنجو رليو هي روح و بدن،
نہ عيش و عشرت گلشن وٽي نہ سي چمن،
ضعيف، مسڪين، بي پر، بيواه ۽ بيوطن،

تو دستگیر بہ شو خضر پي خجستہ کہ من،
پیاده مي روم و همرهان، سوار انند.
وڏو جو دام، محبت جو دل کي تو صّیاد،
رهي اوهان جو هي زندان خانہ شل آباد،
اسیرِ عشق جو "بلبل" نہ گل کري آزاد،
خلاص "حافظ ازان زلف تابدار مباد،
کہ بستگان کمندِ تو رستگار انند.

مخمس بر غزل خسرو رحمتہ اللّٰہ علیہ

آٺیان سڄڻ جي شعر ۾ تنهنجي سراپا سرسري،
سارهہ سندي سوداءَ ۾، هيءَ عمر مون ويندي گري،
تہ بہ ان منجهان، هڪڙي ذري، پوري نہ ٿي مون کان وري،
"اي چهرهء زيباءِ تو، رشڪِ بتان آذري،
هر جند و صفت مي کنم، ليکن ازان بالا تري"،
مون ساري عالم ۾ ڏٺا، سهڻا چتائي سربسر،
سڀ نازنين، ناز آفرين، نازڪ بدن، نازڪ نظر،
نقاش قدرت جا ڏٺم، نقشا مڙئي نادر مگر،
"هر گز نيامد در نظر، نقشي ز رويت خوبتر
شمسي نہ دانم يا قمر، حوري نہ دانم، يا پري".
جاني هلين ٿو لوڏ مان، لٽڪي چلين ٿو لاڏ سان،
سايہ مثل آن ٿو ٿيان، بي ساهہ، بيتاب وتوان،
بيهي تہ ٻڌ، منهنجو بيان، سائل ٿو مان سڪندو و تان،
"اي راحت و آرامِ جان، يا قدّ چون سرو روان،
از من مرو دامن ڪشان، کي آرام جانِ مَن بَري"،
درياءُ وحدت جو وهي،دل ۾ اهو نالو ندي،

ٿيو ذات واحد پاڪ مان، نروار نورِ احمدي،
جو ذات ان ۾ گم ٿئي، سالڪ ٿئي سو سرمدي،
”من تن شدم، توجان شدي، من تو شدم، تو من شدي،
تا کس نہ گويد بعد زين، من ديگرم، تو ديگري“.
جي تون مصوّر مور تون، لکيا ڪڍين ٿو مہ جبين،
تنهنجو مڃان ”ماني“ تڏهن، هٿ ۾ قلم حسن آفرين،
جي تون ڪڍين، اهڙي ڪڏهن، تصوير نازڪ نازنين،
”صورتگري نقاش چين رو صورتِ آئينہ بين،
يا صورتي کش اين چنين، يا ترک کن صور تگري“.
”بلبل“ جهان جي باغ ۾، سڀ گل رهن ٿا بيوفا،
ان حسن جي گلزار ۾، اٽڪن هزارين خار ٿا،
تنهنجي چمن مان ٿو چوي، هر مرغِ دل، اي گل لقا،
”خسرو“ غريب است وگدا، افتاده در شهرِ شما،
باشد کہ از بَهر خدا، سوئي غريبان بنگري“.

*****

تاريخي قطعا

(1)

ماده تاريخ طبع، از ترشيح، کلک فيض، سلک سالکِ
مسالک حقيقت، مناهج معرفت، جناب رشادت مہ آب.
مخدوم ميان محمد ابراهيم صاحب مدظلہ صديقي، نقشبندي،
متخلص بہ "خليل" ، ساکن ننگر تتہ.
شکرِ حق، ديوان "بلبل" يافت اتمامِ عجيب،
يک همين گويد غريب است آن دگر گويد عجيب.
از سر جان، طوطِي طبعِ سنِ اتمام او،
گفت: در باغم چہ زيبا، نغمہ هاي عندليب.

(2)

تاريخ طبع کتان از طبع "بلبل" شيراز سخنداني شهباز،
بلند پرواز اوج، واقف رموزِ خفي و جلي، جناب ميرزا
احمد علي صاحب، "احمد"، سالٹ انسپيکٹر جهرک
چو شد ديوانِ "بلبل" طبع با الخير،
ز شادي شد چمن، پر شور و غلغل
ز هر جانب، مبارکباد گفتند،
تذرو، طوطي وقمري و بلبل.
ز هاتف، سال طبعش، جست "احمد"،
کي بہ فرّخ رسيد اين دستۀ گل.
شکستہ بائي بوم گفت "هاتف"،
گلستان تازه کرده طبعِ "بلبل".

(3)

تاريخ از قلم اعجاز رقم، اميرجاگير شعر عالمگير،
سلطان دلپذير، نکتہ رس کنار داد- جناب سيّد حاجي
غلام محمد شاه "گدا" حسيني "گدا" ساکن حيدرآباد.

در گلستانِ جهان گل باشميمِ دلپذير،
با لباس احمر، جلوس آورد بہ اخضر سرير.
ابرنيسان، آبپاشي کرد در صحنِ چمن،
هر طرف باد صبا شد، در دهن جاروبگير.
آمد فصل بهار ست اينکہ مي بينم جلوس،
از گياه سبز گويا فرش شد اخضر حرير.
آب چون سيماب از کاريز در طرف چمن،
پاءِ بوس هر شجر گرديد، باشوقِ کثير.
نغمہ سنجانِ چمن هر يک ترنّم تازه کرد،
ليک "بلبل" برد سبقت از همہ اندر صفير،
حذا "ديوان بلبل" هم کريما نيچرل،
دائما در دهر بادا، همچو شمس الدّين منير.
سال طبعش راچو جستم گفت: هاتف اي "گدا"،
باسرِالفت بگو، "ديوان بلبل" بي نظير.

(4)

از: "گدا"

زهي شمس الدين، بلبلي، خوش ترنم،
ز فکرش شد اين نسخۀ پر لطائف.
"گدا"، با سرِ هوش تاريخ طبعش،
شنيدم زهاتف، "لطائف ظرائف".

(5)

تاريخ از طبع رنگين گلچين، گلستانِ مضامين، باغبان
بوستان نوامين، حضرت پير صاحب پير ثان، رفيع الدين
صاحب سرهندي، مجدّدي، نقشبندي دام برکاتہ، ساکن
شکارپور (سنده)

سحر بہ باغ صوشي، مطربِ خجستہ شعار،
غنا نمود برِ دنگ وني، دف وسہ بار،
چمن چمن شد، ابيات گل، شگفتہ وسبز،
صداي لحن بر آمد زعندليب هزار،
هزار فاختہ، طوطي و تذرو آن جا،
چہ سروِ گل چہ شقائق شدند در گفتار.
بناي جشن نمودند، هر يکي زسرور،
زعيش شادي ، و فرخت، هزار تازه بهار.
دران چمن شده چون، جشن روز نوروزي،
رسيد با من از عندليب اين اخبار.
کہ شدز "بلبل" خوش گوي ، خوش نوا، خوش خوي
عجيب نسخئہ زيبا، بہ طرز خوش اطوار.
نديده چشم چنين نسخئہ بہ رمزِ عجيب،
بزير گنبدِ ميناي طارمِ دَوار.
هزار فرحت شادي بہ دوستان برسيد،
رسيد در دلِ حاسد ازين هزاران خار.
يہ گفت سرو بہ بستان، "رفيع" مسکين را،
کہ سال طبع بدان، طوطو پري رخسار.

1308 هہ

(6)

ايضاً

آفرين شمس الدين، "بلبل" را،
يا چنين طبع وفکر وفهم نجيب،
با غ رندان بہ گفت هاتف دوش،
سال تاليف، اين کتاب عجيب.

(7)

تاريخ از کلکِ جواهر سلک، غواص گوهر اشعار آبدار
معنيٰ پرور مضمون زيباي، جناب سيّد مير ميان
محمد شاه صاحب حسيني، لکنوي، ساکن عامري (سنده).

چو در اخبار ديدم اشتهاري،
بہ گل جويان بر آمدبس بهاري.
ز استعداد اهلِ علمِ اسلام،
بچشمِ غير زين گلي گشت خاري،
بشرطِ شعشۂ اين شمس الدين واه،
شده در "سنده" روشن روزگاري.
بہ بستانِ بلاغت و هم فصاحت،
چو "بلبل" کس نہ يابد آبياري.
ترّنم هم تراش، قابلي ديد ديد،
نمود از نو نوائين خوش نگاري.
بہ نکتہ نکتہ چينان، نقطۂ داد،
بہ برده گوئ سبقت در دياري.
شگفتہ غنچۂ دل بي غل وغش،
چنين گفتا بہ گلشن گلعذاري.

کریما نیچرل "دیوان بلبل"،
بگیرد، انطباع انتشاري.
درو لطف لطائف، خوش ظرافت،
سده موجود، با نقش ونگاري.
مبارک صد مبارک باد تبریک،
بگو بر شاعرانِ خوش شعاري.
ز فرط شوق بس، این همین قدر،
نہ از بیروُیتي آریم عاري.
چو سال طبع، دیوانش بجستم،
بہ گوشم مصطفاي گفت باري.
شود مرغوب دلھا، با سرِ گل،
زجز دیوان "بلبل" آشکاري.

(8)

تاریخ از نتیجۂ افکار، عالي سلک بند گوهر آلي،
سخنور بیعدیل دلفریب، صددل، جناب آخوند میان
عبدالقادر صاحب، "بیدل" مدرسہ خانگي، شکارپور (سنده)

بنگر کریما نیچرل، دیونا دلستان،
کسن نقد جان نثار بدست آر رائگان.
دیونا بي نظیر کریما ست بي مثال،
مثلش نہ دید دیده دوران در جهان.
چون شمسي باد روشن، چون، این مشتهر،
از شمس الدین "بلبل" تصنیف بي گمان.
در داد مژدهء هاتف دیشب بہ گوش "بیدل"،
تاریخ طبع او را، نامہ، غریب خوان.

(9)

ايضاً

در کراچي، به مدرسه اسلام،
گفتگو جانبين باشد ياد.
اين کريمان، به پيش "بيدل" هم،
بي سر انديشه، ارمغاني باد.

1308هه

(10)

تاريخ طبعزاد فصاحت و بلاغت، شاعر شيرين مقال
نازڪ خيال، جناب مير غلام مرتضيٰ شاه صاحب
"مرتضائي" ٺٽوي.

عجب، ديوان "بلبل" داستانو،
طراوت ده، گل و گلزار ڪيائين.
ڏسڻ جهڙو رهيو، سڀ قابلن وٽ،
منجهس الفاظ عمدا، ڏس وڌائين.
اڳيان سڀ قابلن، قابل پسندن،
وڏو دادِ سخن، هن ۾ ڏنائين.
پڙهي جيڪو پڄائي، سو ٿئي خوش،
ظرافت جون منجهس رمزون رکيائين.
ٿي ڳوليو "مرتضائيءَ" سال تاريخ،
اچي پورو ٿيو، جنهن ۾ ڇپيائين.
ڏيکاريو ان کي هاتف، "عقل اظهر"،
طبع جي دل وٺي، سن ٿي ڇپائين.
طلب جو سر وٺي، ڪيو سال پورو،

چيو هاتف! ولا، موتي ڳتيائين.
ٿيو مطبوع هر شاهه و گدا کي،
طبع کي "مرتضائي" خوش رکيائين.
از ميان عبدالقادر صاحب "بيدل" شڪارپور
ڪتاب، نازڪ، نڪتن پريل نهاري ڏس،
منجهيس ظرائفِ بلبل، ظرافتي جا عجيب.
ڳنهي اهو جو ڳڻن وارو، هوءِ، ڳڻ ڳولو،
آهي گڻن سندو، اقبال اهڙو عام نصيب.
اجا ڇپيو به نه آهي، ته سنڌ ۾ سيڪنهن،
رکيو آ شوق مطالع سندو، بعيد و قريب.
نه آ ڪتاب، ولي، گلستان حڪمت آهه.
ڪري سو سير جو علم و فهم رکي ٿو اديب.
نه قدر ڪانگ ڪميني، نه بوم بدصورت،
ڪئي آ طوطي طائوس، ناز وارو نجيب،
ڏسو جو "بيدل" تاريخ طبع تنهنجي چئي،
ڪتاب "بلبل" بيشڪ آ، وه عجيب و غريب.

تمت با الخير

الحمد للهِ، هي ڪتاب 24 - جمادي الاول 1308 هه مطابق 6 - جنوري 1891ع، خير سان پورو ٿيو.

نڪته چين، ناظرين جي خدمت ۾ التماس آهي، ته سيڪو پنهنجي راءِ ۽ رياء کي ڇڏي، انصاف جي نظر سان هجو مليح، يا نو مذهبن جي تنبيهه ۽ رمز ڪتابن تي عيب جوئيءَ کان برڪنار ٿي، غور فرمائين ۽ ان منجهان پند ۽ تعجّب جي معنٰي وٺن ۽ امر کي با العڪس نهي ڄاڻن. جو اهي سڀ پاپوش، رومال ۾ ويڙهيل، ڪرين ماڻهن ۽ زماني جي فندن، روءِ رواج تي لڳل آهن نه ائين ته ڪي

صاحب وري، هن کي سَند، يا مثال ۾ حجت تي کم آڻين. پران کي نيک نفرين سمجهي، اهڙين ڳالهين کان احتراز ڪري، دين جي رستي تي محڪم ٿين، پڙهندڙ هن مصنف مسڪين کي دعائي خير سان ياد ڪن.

مصنف

شمس الدين ”بلبل“ ميهڙ

نوشته بماند سيه بر سفيد

نويسنده را نيست فردا اميد

(پورو ٿيو)

پيشڪش : آن لائين ڪتاب گهر

ترتيب : قاسم سنڌي

نوٽ: (هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ جي ويب سائيٽ تان ڪٽي پي ڊي ايف جي صورت ۾ آڻي پڙهندڙن جي سهولت لاءِ رکيو ويو)

23/06/2014